БИБЛИОТЕКА "ЕЛБЕГЕН"

ОТ ДНЕС КЪМ ВЕЧНОСТТА

ЕЛБЕГЕН - Това е един от добрите алпи (духове) на бога-небе ТАНГРА.
Явявайки се като двуглав крилат змей, той е покровител на древните именци и хони - предци на българите.
ЕЛБЕГЕН е господар на земния живот, с присъствието си осигурява спокойствието на страната, селището и дома.
Нека добрият алп ЕЛБЕГЕН продължава да брани всички българи.

Издателска къща *Огледало* в своята библиотека "ЕЛБЕГЕН" ще представя:
- неизвестни и малко известни извори за българската история;
- интересни мемоарни творби и пътеписи;
- историографски, теоложки, езиковедски, етнографски, краеведски и библиографски изследвания.

В библиотека "ЕЛБЕГЕН" очаквайте:
"ДЖАГФАР ТАРИХИ" ("Историята на Джагфар") - единствения известен днес СВОД ОТ ДРЕВНОБЪЛГАРСКИ ЛЕТОПИСИ.

Валери Стоянов

* ЕТНОНИМЪТ „БЪЛГАРИ"
* ЗА БЪЛГАРО-ТЮРКСКИТЕ СМЕШЕНИЯ

БИБЛИОТЕКА
"ЕЛБЕГЕН"
Издателска къща *Огледало*
София 1997

Валери Стоянов

BULGARO - TURCICA 1

*** ЕТНОНИМЪТ „БЪЛГАРИ“**
*** ЗА БЪЛГАРО-ТЮРКСКИТЕ СМЕШЕНИЯ**

Издателска къща ***Огледало***
София 1997

сканирал: Ж.Войников

http://www.bulgari-istoria-2010.com

ВАЛЕРИ СТОЯНОВ е роден на 11 февруари 1951 г. в София. Завършва ориенталистика в Софийския университет. Подготвя дисертация по османотурска палеография и дипломатика в Хумболтовия университет, където е ученик на видния турколог проф. д-р Георг Хазай. През 1982 г. му е присъдена научната степен Doctor philosophiae. Разширен вариант на дисертационния му труд е публикуван в Западен Берлин, който получава над 15 отзиви и рецензии в специализирани европейски и американски научни издания.

От 1982 г. Валери Стоянов работи в Института по история при БАН. През юни 1992 г. оглавява секция „Помощни исторически науки", а към края на 1993 г. е избран за заместник-директор на Института. Като стипендиант на престижната германска фондация „Александър фон Хумболт" е специализирал през 1989-90 г. в Рурския университет на град Бохум. Бил е също стипендиант на Австрийското федерално министерство за науки и изследвания и на Австрийския Институт за Източна и Югоизточна Европа. Досега е публикувал или предал за печат около 40 научни труда, сред които се открояват монографиите ***Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paleographie und Diplomatik. Mit einer Bibliographie*** *(Berlin, Klaus Schwarz - Verlag, 1983) и* ***Дипломатика на средновековните извори. Владетелски документи*** *(София, Издателство на БАН, 1991)*

Валери Стоянов

BULGARO - TURCICA 1

* ЕТНОНИМЪТ „БЪЛГАРИ" в светлината на една еволюционна теория

* ЗА БЪЛГАРО-ТЮРКСКИТЕ СМЕШЕНИЯ и произхода на турското малцинство

Издателска къща *Огледало*
София 1997

Книгата се издава със съдействието на Международния център по проблемите на малцинствата и културните взаимоотношения.

ЕТНОНИМЪТ „БЪЛГАРИ“ В СВЕТЛИНАТА НА ЕДНА ЕВОЛЮЦИОННА ТЕОРИЯ

Повече от столетие продължават опитите за разкриване значението на българското народностно име. От досегашните етимологии, особена популярност придоби хипотезата на Томашек – Вамбери – Немет, съгласно която Bulgar представлява форма за 3 л. ед. ч. сег. вр. на тюркския глагол bulgamak („mischen; aufmischen; aufruhren, wühlen“, т.е. „смесвам, размесвам, разбърквам“) с най-общо значение „Mischling, Aufmischer“ („смесен, мелез, хибрид; разбърквач“)[1], „aufrührerisch, rebellisch, wühlerisch“ („разбъркващ, размесващ, бунтовнишки, въстанишки“)[2] или „Aufwühler, Aufwiegler, Revolutionär“ („въстаник, бунтовник, революционер“)[3]. Извън нея съществуват и други интерпретации, чийто брой напоследък чувствително нарасна[4]. Името „българи“ бе поставено например във връзка с аланите и извлечено от осетинската дума bylgaeron, а неговите първоначални носители – обявени за хора, живеещи в планински покрайнини[5] или „зад стени и брегове“[6]. Преди около две десетилетия думата бе дешифрирана като „велики хора, велик човек“[7]. Приблизително по същото време кристализира и оригиналното тотемистично обяснение за произхода на този етноним[8]. Отделни нетрадиционни тълкувания се появиха и в чужбина[9]. Всички те обаче допълнително усложниха целия проблем, прокарвайки нови и нови паралели между етническото название и най-различни думи от алтайски и индоевропейски произход.

Обстоятелството, че българското народностно име едновременно бива тълкувано като „смесен“, „размирник“, „волжанин“, „крайненец“, „бялка“, „вълча дружина“, „водни хора“, „велик

народ", „простия народ" и т.н. показва само релативността на подобни опити. Това, че предложените досега етимологии изхождат от най-различни аспекти на възможната обща характеристика на [пра]българския етнос, поставя под съмнение правилността на самия подход. Очевидно е назряла необходимостта от ново проучване, което да съобрази някои неизползвани възможности и да допринесе за по-пълното изясняване на въпроса за структурата и значението на българския етноним.

Без претенция за изчерпване на проблема по-долу са изтъкнати отделни съображения, които представят в нова светлина еволюцията на българското народностно име. Те докосват и някои спорни моменти от историята на Евразия, имащи индиректно отношение към разглежданата тема. Разбира се, основните въпроси тук отново са обединени около характера на името, неговата структура и значение, както и възможните близки по звучене производни думи, свързани с българския етноним.

***

При определяне характера на названието „българи" мненията на отделните автори се разделят. Спорът, дали то представлява автохтонна форма, или е название, получено отвън, стои в тясна връзка с мотивирането на различните етимологии. И в двата случая изводите най-често се приемат като естествено следствие на тезата за произхода и значението на този етноним. Според Иван Дуриданов например названието е „дадено на прабългарите от съседните тюркски племена във връзка с глагола bulgamak"[10]. Васил Гюзелев и Панайот Дражев отбелязват (без специално позоваване на Руси Стойков), че според последните изследвания аланите са нарекли

прабългарите bylgaeron. Външен произход е сугестиран и в статията на Христо Тодоров-Бемберски, а Хайнрих Кунстман изтъква като допълнителен довод, че етническите названия би следвало да произлизат по-често от съседните племена, отколкото от самия народ-носител.

Подобно е състоянието и при привържениците на самостоятелния произход на българското народностно име. За Иван Богданов това е „самоназвание 'бургарар' (?), по-късно 'булгарар' (?), от което произлизат всички други форми"[11]. Йордан Вълчев също смята името за самоназвание, така и Дюла Немет, който доста тенденциозно го определя като „ein Symbol der Freiheitsliebe des bulgarischen Volkes"[12]. Такъв е характерът на етнонима и според Борис Симеонов: „както установява Н. И. Баскаков, названието bulgar е самоназвание... следователно... най-вероятният произход на самоназванието е тотемизмът"[13]. Трябва да се отбележи обаче, че доста преди съветския тюрколог името е било смятано за самоназвание и от по-старите изследователи[14].

При отделни тълкувания често прозира емоционалното отношение на автора към разглеждания проблем. За Й. Вълчев името „българи" означава „велики хора" не на последно място и защото всички древни народи се били кръщавали на „голямо и велико - израз на самочувствието и самоувереността им". Според Б. Симеонов, bulgar има значение на „красив див звяр от рода на белките", а като етноним е равно на „синове, потомци на булгара,... горди, ловки, красиви и изящни като булгара", т.е. „потомци на белоножката"[15]. Авторът изхожда от презумпцията, че при самоназванията преобладават тотемните имена. При излагане на ономастичните принципи обаче – съзнателно или не – той е пропуснал основния от тях, а именно, че самоназванията най-напред

се свързват с представата за „хора“, с понятията „род, племе, народ“ и едва по-късно с всички останало – тотем, външни и вътрешни качества, географски съображения, лично име на вожда или на родоначалника и пр.[16]

Така от готската дума thiuda ‘народ’ през thiudisk(a) и през келтизираната форма thiot, theut (срв. Teutonen) се е стигнало до Teut, Teutsch, Deutsch. Подобни самоназвания са и mari при марийците и черемисите (срв. др. инд. márya, ‘мъж’), mańś, mańśi при мансийците - вогули и остяки (срв. др. инд. mánuśa, ‘човек’), ud-murt при вотяки, komi-mort при зиряни, mord-va при мордвини (названия, съпоставими с мордв. mardä, ‘мъж’ = др. инд. márta-, авест. marəta-, пехл. mart, ‘човек, смъртен’) и др. Известни аналогии намираме също при названието Pars, Fars (Персия; farsî, ‘персийски, персиец’), доколкото то представлява видоизменение на Parth ‘Партия’, която форма чрез съответствието p ~ b ~ m фонетично се свързва със запазената и в новоперсийски език дума mard ‘човек’. Разбира се, историята ни е дала достатъчно примери и за това, как с течение на времето даден етнос е придобил нови и нови названия съобразно с останалите ономастични принципи. Какво е положението с българското народностно име?

Въпреки че проблемът за неговия характер все още не е напълно изяснен, съществуват достатъчно предпоставки за определянето на етнонима като автохтонен. Ранните вариантни форми Blkar, Bolker, Kupi-Bulgar, Kuči-Bulgar, Vh’ndur-Bulgar и др. подкрепят предположението, че Bulgar е по-скоро самоназвание, отколкото име, получено от околните народи в смисъл на „смесен“ от bulgamak, „борци“ от balken, „простия народ“ от vulger и пр. Тук можем да се съгласим с Иван Шишманов, че чужди наименования понякога приемат само такива малки етноси, които или продължително време

са оставали под силното политическо и културно влияние на могъщите си съседи, или отдавна са загубили своята независимост. Допълнително указание за самостоятелния произход на името представлява липсата на паралелно „местно“ народностно обозначение, противостоящо на „названието отвън“. Това е липсата на местна форма, с която [пра]българите да се самоопределят, да се обособяват и разграничават от останалия свят, каквито дублетни форми срещаме например при якути (срв. „саха“), при цигани (срв. „рома“) и др.

Крайно време е при анализ на българския етноним да се постави въпросът, дали думата е в единствено или множествено число? Това че във византийските, латинските и славянските извори името се явява форма, получаваща suffix pluralis, самò по себе си не означава нищо. Познати са редица случаи, когато множествени основи, придобивайки нов смислов отенък, започват да бъдат смятани за сингуларни форми. Известно е освен това, че в алтайските (и в частност - в тюркските) езици имената представляват обозначения както на отделния предмет, така и на целия род подобни предмети[17]. Също и етническите названия. Türk например означава не само „турчин“, но и „турци“, „тюрки“. Подобно на него името Bulgar също би трябвало да съдържа идеята за множественост: 1) защото голяма част от запазената лексика на [пра]българския език има възможен алтайски произход и 2) защото като колективни названия етнонимите са общи обозначения за целия етнос, а не само за отделната единица, за отделния човек.

В такъв случай възниква въпросът, дали името не съдържа някакъв морфологичен показател, който постепенно е загубил събирателното си значение, сливайки се изцяло с основата? При етнонима Bulgar това би могло да бъде единствено елементът -ar

(респ. -r с предхождаща го вариращa гласна). Тогава в структурно отношение българското народностно име би се разделило на корен bulg (също bolg, balg, balk...) и на суфикс за мн.ч. -(a)r и ще означава най-общо „булги, болги, балги“.

Като самостоятелен формант суфиксът за мн.ч. -r е добре познат сред алтайските езици (в тунгузките се употребява и до днес). На тюркска почва обаче той е запазен само като част от множествения показател -lar, -ler, чиито основни елементи „l“ и „r“ представляват общоалтайски афикси за мн.ч.[18] и по всяка вероятност имат дори еднакъв произход. Още в най-дълбока древност сред тюркските езици (в пратюркския език-основа?) е бил осъществен прехода r > z и сега следи от този вече непродуктивен показател за множественост могат да се открият само при отделни имена или в някои граматични форми, например при личните местоимения за 1. и 2. л. мн.ч., при притежателните афикси също за 1. и 2. л.мн.ч., както и при личните глаголни афикси за 1. и най-вече за 2. л.мн.ч. За отбелязване е, че в чувашкия език, смятан обикновено за наследник на [пра]българския, този показател е запазил формата -r при част от примерите:чув. iḵər ~ тюрк. ikiz, ‘близнаци’ (срв. монг. ikire, ‘близнаци’); чув. eṣər, ‘вие’ < eṣə, ‘ти’ (срв. тюрк. siz, ‘вие’ < sen ‘ти’); чув. mər, ‘ни’ < -m, ‘ми’ (срв. тюрк. -miz, ‘ни’ < -m, ‘ми’) и т.н.

Характерният за чувашки език ротацизъм и особеностите на [пра]българските езикови реликти са дали основание чувашки и [пра]български да бъдат обособявани в самостоятелна група от тюркското езиково семейство. Но тъй като преходът r > z вероятно е бил завършен още до формирането на тюркските езици, по-правилно би било прабългарският (R-) език условно да се отнесе към една преходна група в алтайските езици, заемала някога място между пратюркския (Z-) и прамонголския (R-) език[19], или да се

разглежда като едното подразделение на възможната междинна „булгаро-тюркска“ или „хунска“ (R-) група, вторият клон от която ще е представен от пратюркския (Z-) език[20]. Една такава постановка би обяснила отчасти специфичния характер на прабългарската лексика, а освен това ще съответства по-добре на извънлингвистичните изворни податки за етногенезиса на българския народ. В такъв случай племената, нарекли себе си „булги“ и впоследствие „българи“, ще да са се консолидирали по времето, когато суфиксът за мн.ч. -r все още е участвал активно във формообразуването на алтайските езици.

Основание за разграничаване в българския етноним на корен bulg и на suffix pluralis ни дава наличието на определени варианти, при които вместо -(a)r срещаме някаква друга морфема (вж. по-долу). Че коренът е именно bulg (bolg, balg и т.н.) потвърждават арменските извори, където понякога [пра]българите са наричани „племето булх“[21] (bulh, bolh, т.е. *bålh ~ *bålk, *bålg). Тук могат да се приведат също някои форми от името на митичния прародител, съхранени в народните предания, където редом с „Булгар“ фигурира името на цар „Болг, Болк“. Косвено указание за първичността на такава основа може да представлява и съществуващото главно в български език наименование „бялка“, давано на животното невестулка, златка, самсар и пр., както и явната връзка между думите „невестулка - невяста“ (срв. в тур. gelincik – gelin, в гр. νυφίτσα – νύφη) и „бялка – булка“, за последната от които думи по аналогия с „буля“ може да се предполага [пра]български произход. Една стара успоредица между „буля“ и „бялка“ откриваме в древнотюркската (орхонска) форма „teyin“ (бялка) и турското „teyze“ (леля), докато обратно - др. тюрк. „kelin“, тур. „gelin“ (снаха, невяста) на свой ред се съпоставя с тур. „gelincik“ (невестулка).

Освен названието Bulgar (с варианти Bolhar, Balkar, Burgar и др.) с българския етнос биват свързвани по-рядко срещаните форми Burğan и bulgan. Тук вместо -(a)r към основата е прибавен афиксът за мн.ч. -an, който обаче би могъл да има както алтайски (хунски, тюркски)[22], така също ирански[23] произход. Като последица от това неговата употреба може да се обясни по различен начин. В случай, че -an спада към алтайските форманти, тогава:

1. На един ранен етап предците на прабългарите (народът Bolg, Bolga) са използвали паралелно наставките -(a)r и -(a)n като белези за мн.ч.

2. Възможно е формите burğan, bulgan да произлизат от друг сроден алтайски език, различаващ се от този на „булгите" по множествения си показател.

Ако обаче суфиксът -an не е алтайски, тогава:

3. Формите burğan, bulgan биха представлявали чуждоезични (ирански?) наименования на народа Bolg.

4. Произходът на самия етнос би могъл да бъде: (а) смесен (при положение, че bulg, bolg е алтайска основа, а -an - неалтайски суфикс) или дори (б) изцяло неалтайски (ако и bolg, и -an са неалтайски компоненти в народностното име).

С други думи, възниква въпросът, дали burğan е самоназвание (1, 4-а, 4-б) или - разпространена сред съседните племена форма за мн.ч. от *bålg, *bålk (2, 3)? Анализът на името извежда на преден план още един аспект, отнасящ се до генезиса на разглеждания етнос, който - в зависимост от тълкуването на множествения показател и основната форма - би могъл да има ***алтайски*** (1, 2), ***неалтайски*** (4-б) или ***смесен*** (4-а) произход.

Редица белези определят [пра]българите като алтайски (хуно-тюркски) народ. Немалко податки обаче говорят в полза на техния

смесен етнически характер. В средновековните извори [пра]българите или биват отъждествявани с хуните (също етнически конгломерат!), или разграничавани от тях, или пък изрично се подчертава, че това е един смесен народ. По-късните изследователи (и досега) ги приемат за смесица от различни етнически компоненти (тюрки и славяни; хуно-тюрки и германи; тюрки, фини и славяни; тюрки и алани и пр.). Такава е широко разпространената етимология на Томашек – Вамбери – Немет, такива изводи налагат и резултатите от археологическите разкопки и (палео) антропологичните проучвания в областта.

Тук обаче става въпрос за предполагаемо смесване в един много по-ранен исторически момент. За обединяването на народа Bolg, Bolk (който сам по себе си също може да е „смесен") с някакъв друг етнически елемент (т.е. *bålk + племето „X"). В резултат на това обединяване първоначалното народностно (само)название е започнало да звучи в мн.ч. ту като *bålkar (~*bålgar > Bulgar), ту като *bålkan (~*bålgan > bulgan, burğan), в зависимост от езика, на който се е произнасяло. Именно тази вариантност на името би могла да свидетелства за консолидирането на нов етнос от сродни алтайски племена (ако приемем основата и двата множествени показатели за алтайски) или за едно ранно „ирано-алтайско" („индоевропейско-алтайско") взаимопро-никване (ако формантът -an има извъналтайски произход). В случая би следвало по-нататък да се постави въпросът за характера на основната етническа маса. Тоест да се реши дали „балките, булгите" ще бъдат смятани за алтайски народ, присъединил към себе си новите чужди елементи, в резултат на което се е породила „неалтайската" (?) форма burğan, bulgan (т.е. *bålkan - срв. оронимите Balkan, Bulgan). Или обратно - те ще бъдат определяни като неалтайски (ирански?) народ, който постепенно

се е „алтаизирал" (впоследствие - тюркизирал) и затова редом с „автохтонното" (?) име *bålkan като множествена форма, а по-късно и като основно етническо название изпъква *bålkar (~ *bålgar > bulgar – срв. Bulgar-dağ) с алтайския показател -(a)r за мн.ч.

Третата теоретична възможност (4-б), предполагаща изцяло неалтайска същност на формата *bålkan (> bulgan, burğan), засега е прекалено хипотетична, тъй като няма достатъчно основания, които да подкрепят предположението за такъв произход на основата *bålk. Напротив, съществува косвено указание, че „балгите, булгите" по един или друг начин са били свързани с алтайските народи. Не е изключено например животното от рода на невестулката и самура (въобще животните, чиято кожа по-късно се е превърнала в ценен търговски артикул и домонетен паричен еквивалент) да е играело определена роля в духовния живот и културните традиции на алтайските племена и на определен, ранен етап от тяхното развитие да е имало сакрално, тотемно значение (както предполага Б. Симеонов). Това се е отразило в отделни названия, напомнящи имената на някои народи, като хуни и кумани (срв. руското и славянско „куна, куница"), сабири (срв. „самур" = „соболь" с фонетични преходи m ~ b, r ~ l) дори тюрки (срв. tikli, 'лисица' – с преход r ~ l) и т.н. От тази група е и названието bulgar, bulgan (в действителност произлязло от българското народностно име, а не обратно, както се мъчи да докаже Б. Симеонов)[24]. Тъй като съществува и формата b'alka (в бълг. език „бялка", 'невестулка'; в руски език „белка", 'катерица'), може да се допусне, че подобно животно е имало своето място и в духовния свят на народа Balk. В такъв случай *bålk трябва да се разглежда или (1) като народ от алтайски произход, който – аналогично на изброените съответствия

при други етноними – е бил тясно свързан с бялката, или (2) като „алтаизиран" народ, който впоследствие е възприел култа към това животно, назовавайки го със своето собствено име. С други думи, може да се предполага алтайски и смесен (не обаче изцяло „неалтайски") произход на етнонима *bålk. По-късно, когато тази първоначална форма бива изместена от производните *bålkar, *bålkan, животното „бялка" е получило допълнително названията bulgar, bulgan, запазени сред тюркските и монголски езици в Централна и Средна Азия, където вероятно се е формирал и [пра]българският етнос.

Макар и косвено, с българското народностно име се свързва също формата bulgak (горд, важен; човек, който ходи гордо)[25]. Тя е възникнала чрез прибавяне към основата *bålk на форманта -(a)k, който подобно на -(a)r и -(a)n наред с останалите си значения е притежавал в урало-алтайските езици и функцията на колективен суфикс за образуване на двойнствено и множествено число. Срв. например в унгарски: urak < ur (господин, господар), kezek < kez (ръка), kunok < kun (куманин), magyarok < magyar (маджар, унгарец) и т.н.[26] Към колективните имена на -k вероятно трябва да се отнесе и унгарското название на тюрките – török, terek, което (по аналогия с torok „шия, гърло" ~ вогул. tor) би могло да се разглежда не само като видоизменение на türk, но и като производно от една възможно по-стара форма: *tör, *törö, *törä, *törü, *türä.[27]

В тюркските езици този показател за събирателност – колективност – множественост е непродуктивен. Той обаче се е съхранил в отделни граматични форми (в личните афикси за 1 л. мн.ч., при имперфект и условно наклонение на глагола), а така също и в някои обозначения предимно на двойни части на тялото, например в турските: yanak (буза), dudak (устна), kulak (ухо), bilek

(китка), taşak (тестикул), bacak (бедро), ayak (крак) и пр.[28] В отделни тюркски езици формантът -k е изразен чрез -w (< -k, -g)[29]. На -k окончават също някои етнически названия: Türk, Kazak, Kumuk…[30]

От изложеното дотук следва, че вариантите на българското народностно име, както и косвено свързаните с него обозначения, представляват производни на една и съща основа *bålk ~ *bårk, образувани чрез присъединяване към нея на древните показатели за събирателност-множественост: -(a)r, -(a)n или -(a)k. Но до каква степен реконструираната изходна форма *bålk (*bålg,* bålh) може да се смята за първична? Арменските извори споменават народа Bolh след новата ера. По това време в същия регион на север от Индия е обитавало и племето „болхики", един от вождовете на което се е наричал Кардама (срв. кан Кардам в българската история)[31]. Възможно е имената Bolh и Bolhik да са производни или дори вариантни названия на един и същ етнос, от който са останали топонимите Балх, Балхаш и др. Никой народ обаче не възниква от небитието. Той или е съществувал и преди с подобно име, или пък е носел някакво друго название. Именно около езерото Балхаш и северните склонове на Тян-шан локализира Томашек монголското според него племе „аргипеи" споменато от Херодот при описание на „копринения" керванен път[32]. Югозападно от Балхаш, в съседство с партите ги поставя в най-ново време и Ханс-Вилхелм Хаусиг[33]. Херодот назовава аргипеите „плешиви" (бръснати ? – срв. забележката за първите канове в „Именника"), а В. Н. Татищев вижда в тях предци на волжките българи и чуваши[34].

Като успоредица на bulgak сред фонетично близките на българския етноним думи в значение на „важен, делови човек" се срещат и формите bulgar, bultar, bultan[35]. В случая изненадва наличието на „t" вместо обичайното „k" (g, h) от основата.

Разновидностите bultar и bultan едва ли могат да се обяснят само като резултат на фонетични промени, тъй като по мястото си на учленяване съгласните t/d и k/g притежават доста различна характеристика. Възможно е обаче разглежданите думи да произлизат от дублетни основи, или в крайна сметка - от две производни на един и същ по-древен корен. Това би означавало, че освен *bålk е съществувал и варианта *bålt с еднакво или близко значение.

Формата *bålt (Балт, Белт, Велт) навярно се съдържа в старобългарското название на пограничния град Δεβελτ (на ст. бълг. „Велт"), който отделни автори отъждествяват със споменатата от Масуди крепост Valandar, превзета от съюзните войски на българи, печенези и маджари по време на българо-византийския конфликт през 917 г.[36] (Не е изключено Стара Загора някога също да се е наричала по подобен начин – „Велта")[37]. Повечето изследователи са на мнение, че с „Valandar" арабският историк е предал име, напомнящо българския етноним, доколкото в арабската литература [пра]българите са обозначавани и като bälänğär, balandar… (Оттук – някои опити за отъждествяване на Valandar с Bulgarophygum.) Любопитно е обаче съпоставянето на Valandar именно с Velt, тъй като – извън останалите аргументи – това би представлявало едновременно следствие и допълнително указание за възможното семантично покритие на формите *bålt – *balandar и *bålk (*bålg) – *balangar, които на свой ред се свързват с останалите варианти на българското народностно име.

Един по-далечен паралел на семантичната двойка *bålk – *bålt би могъл да се открие и в наименованието на вид бойно оръжие. Обозначенията на продукти и оръдия на труда (също и на качества) нерядко се доближават по своя фонетичен състав до определени

етнически названия, вероятно защото били характерни за даден народ, били употребявани от него, или разпространени за пръв път чрез него в съседните земи[38]. Това обстоятелство е подвеждало редица изследователи да изхождат от смисъла на една единствена подобна дума и вървейки по обратния път – от производното към първичното, от периферията към центъра – да пренасят механично нейното конкретно значение върху даден етноним. По такъв начин, в зависимост от количеството подходящи форми, са възникнали най-противоречиви тълкувания на едно и също народностно име. При названието Bulgar например това са както по-старите обяснения (от „плуг", „благ", „булгур", „vulgaris"), така и редица научни етимологии (от „Волга", „былгерон", „vulgares" и пр.). Макар и по-прогресивна, подобен характер има също тотемната теория на Б. Симеонов, както и отделни тълкувания на Д. Немет за унгарските племенни названия[39].

Често съществуват прилики между обозначението на конкретния етнос и даден вид оръжие или оръдие на труда. Според народната етимология например шопите в Софийско носят името си от „сопа" (тояга), понеже били „въоръжени" със сопи, т.е. „сопи" > „шопи" (сопаджии). Редица автори обаче обясняват произхода на тази етнографска група с печенежките заселвания през XI в. (други ги свързват с прабългарите при Крум), а за печенезите бойната тояга (боздуганът) била едно характерно оръжие. Формите „сопа" и „шоп" (също личните имена Чапа, Дзопа и възгласа „чиба" за прогонване на куче) стоят във връзка с иранското čob, čub (тояга), което се съдържа в думата čoban ~ čuban, čupan, župan, šupan, špan, ispan, .., означаваща едновременно пастир, благородническа титла и собствено име. Съгласно Константин Багрянородни, Τζοπον (т.е. *čoban) е било името на едно от 8-те печенежки племена[40].

В смисъл на „брадва, тояга" сред славянските езици е позната също старата иранска заемка „топор" (в перс. tabar, täbär). По своя звуков състав тя напомня названието на племето табари (Tabar ~ Tapar), разположени някога в съседство на [пра]българите. Не е изключено обозначенията „сопа" и „топор" да произлизат в крайна сметка от обща праформа, доколкото фонетичният преход t ~ č ~ š/s позволява подобна съпоставка. В такъв случай би възникнал въпросът за възможната индиректна връзка между шопите (печенези) и табарите (също сродни на българските племена).

По всяка вероятност крайното -r в Tabar представлява старият алтайски суфикс за мн.ч., както и в Tatar, Hazar, Suvar, Bulgar и т.н. Тогава основата *tåba (срв. „сопа") би съвпадала с To-ba, T'o-pa (алтайско племе, играло съществена роля в Северен Китай през първите векове от н.е.), а така също със самоназванията на съвременните тувинци, карагаси и други северо-алтайски тюрки (tuva, tufa, tofa, toba... < *tåba), езиците на някои от които се свързват по определени белези с чувашкия. Малко по-далечна е връзката между етнонимите Tabar и Čuvaš. Тук като предходна форма се явява името на непосредствените чувашки предци, сабирите (čuvaš ~ suvar, sabir, sabar[t] ~ tabar), а според китайските извори, някога клон на управляващата династия на Hsien-pi (сабирите) се е наричал T'o-pa[41]. Думите čub, čob (респ. „шоп") също се свързват с етнонима tuba, toba (*tåb-a), а оттук и със „сопа", но вече с една по-първична в структурно отношение основна форма[42].

В своята еволюция отделните народи – както по време на миграции, така и след установяването си на определена територия – постоянно са се „роели" и смесвали с чужди етнически елементи. В резултат на тези диференциационни и интеграционни процеси са

възниквали нови сродни клонове, които на свой ред поемали по пътя на самостоятелното развитие, за да се претопят или останат и след множество метаморфози да се влеят в състава на съвременните нации. Подобна е съдбата и на техните имена. Преди напълно да изчезнат те продължавали своето съществуване в повече или по-малко променен вид, във форми, които показват някаква определена – макар и далечна – връзка с първоначалното етническо название. Анализът на подобни форми, ако намери подкрепа в историческите, археологическите и антропологичните податки, помага да се очертаят етапите от еволюцията на всеки етнос. В този смисъл анализът на името „табари" поставя въпроса за възможните техни връзки както с [пра]българи, сабири и чуваши, с печенези-шопи, така също с To-ba и с някои съвременни алтайски народи.

С вариант на „m" и друг краен формант (който също би могъл да има и събирателна функция) думите topor, sopa и čub се свързват с персийското čomak (тояга). Всички те отразяват във фонетично, структурно и семантично отношение различни етапи от развитието на една и съща праформа: *t°b ~ *t°m > *t°b(°), *t°m(°) > *t°b° (r, l, n; k), *t°m° (r, l, n; k).

Подобни аналогии ни предлага и двойката *bålk ~ *bålt. В тюркските езици думата balta, malta, palta означава 'брадва, секира, сатър, топор'. В якутски balta има значението на 'голям железен чук'. Като 'топор, чук, боздуган (?)' е позната също по-рядката форма balga, съхранена и в „българското" име Βαλγιτζης, което според А. Вамбери означавало balgitči, т.е. „въоръжен с боздуган, с балга". (Близко до „balga" стои славянската дума „палка" - 'прът, пръчка, сопа, тояга'.) Производните от *bålk, *bålt с най-общо значение на „сечиво" и „ударен инструмент" едва ли могат обаче да се свържат само с алтайските народи и в частност – с етнонима

*Bålk. По-скоро те са развити от по-древна (евразийска?) семантична двойка, тъй като подобни форми са фиксирани не само в алтайските, но и в индоевропейските[43] езици, а по всяка вероятност – и в шумерската дума balag (брадва, секира, сатър). Редуването на значението – едновременно като „сечиво" (брадва) и „ударен инструмент" (чук, тояга) – независимо от вида на основната форма, говори само, че balg-a и balt-a имат някакъв общ първоизточник. На свой ред наличието на подобни форми извън алтайските езици е още едно косвено указание за евентуалния смесен произход на народа, обозначил себе си като *bålk. В случая по-важното е, че приведените примери свидетелстват за съществуването на две паралелни основи *bålk ~ *bålt, от които впоследствие са произлезли множество разновидни названия, включително и такива, свързани по един или друг начин с българското (но не само с българското!) народностно име.

Всичко това създава предпоставки за допълнително структурно разграничаване в *bålk на корен и постпозиционна морфема. С други думи, установява се една изходна основа *bål, от която чрез формантите -k/g и -t/d са образувани нови лексеми с еднакво или сходно значение. По всяка вероятност първоначално двата суфикса били използвани в своята събирателно-колективна функция и са придавали на основата *bål определен множествен смисъл[44]. Нейните производни *bål-k и *bål-t са могли с течение на времето да загубят характера на количествен сбор от отделни броими единици и да се превърнат в качествено нови обозначения на неделими понятия. На такова семантично равнище използваните афикси губят своето множествено значение и се отъждествяват с подобни, еднакви по звучене, но различни по функцията си морфологични елементи от слово- и формообразуването на дадения

език. Като конкретизация на някогашната съвкупност новите лексеми са смятани за основни форми в единствено число и могат да получават или същите, или други плурални наставки. Именно по този начин са възникнали навярно по-късните форми *bålk-ar, *bålk-an, *bålk-ak; *bålt-ar, *bålt-an…, които в различна степен – пряко или косвено – се отнасят до българския етноним. Предполаганият тук път на развитие не представлява някакво изключение, а е познат в словообразуването на различни езици, например в арабски, където от بلد beled (град) се образува мн.ч. بلاد bilâd („градове“; с допълнително значение „страна“ като съвкупност от градове), а от него - мн.ч. от мн.ч. بلدان, buldān („страни“)[45].

Не е изключено праформата *bål също да е възникнала по подобен начин - чрез сливане в едно цяло на кореновата морфема b°/p°/m°, носителка на основното значение, с афиксалната морфема -l/-n, в резултат на което се е образувала нова неразложима основа. По-нататък, със загубване продуктивността на форманта -l той е могъл да бъде допълван с по-различни, функционално близки по значение афикси[46].

По всяка вероятност праформата *bål (с фонетични варианти *bar ~ *bas ~ *pal ~ *pan ~ *mar ~ *mal ~ *man… и т.н.)[47] представлява древна евразийска лексема, застъпена сред огромен брой географски, етнически и езикови наименования в Европа, Азия, Африка и Далечния Изток. В редица езици нейните разновидности наред с останалата си семантика притежават основно значение „същество, човек, мъж“, а в разширен смисъл – „роб, слуга; воин; вожд, цар; господин, господар...“ и т.н.[48]

С присъединяване към тях на suffix pluralis възниква множествена основа, обозначаваща някакъв брой мъже, група от хора, люде. В

процеса на езиковия развой такива лексеми могат да придобият ново съдържание и от обозначения на определено делимо множество да се превърнат в названия на една неразчленима съвкупност. Използваните при това форманти обикновено губят събирателния си характер и се сливат с основата, което позволява впоследствие към тях да се прибавят други множествени показатели. Новата по съдържание дума вече бива разглеждана не като колективно наименование на група мъже (хора), а като съвсем различна основа в ед.ч. (род, племе, народ)[49], която обаче според обстоятелствата може да обозначава и единичния член на общността. Подобни форми представляват **най-ранното самоопределяне на всеки етнос и съответстват на неговото първоначално (само)название**. Срв. например fars, pars, parth „парс, перс; партянин“ ~ fard, färd „индивид, човек“ ~ mard, märd „мъж, човек; смъртен“ ~ mär' „мъж, човек“ < *mår (~ *bår, *bål).

По-късно, в зависимост от конкретното историческо развитие на даден народ, това самоназвание или се запазва, или отпада като етноним, но продължава още дълго време да съществува в значението „хора, народ“, а членовете на общността приемат друго колективно име съобразно известните ономастични принципи. Възможно е обаче целият този процес да се повтори на по-високо структурно равнище, т.е. веднъж превърната в семантично нова единица („хора“ → „[на]род“) думата отново да получи множествен показател и да образува по-обхватно колективно название („род[ове]“ → „племе, народ“). С други думи, от първоначалната съвкупност да възникне нова множествена форма, която да обедини представата за отделните кланове и племена в едно цяло понятие. Такава еволюция на името ще отразява на свой ред историческото развитие на дадена народност до момента, когато тя възприеме

названието на господстващото племе, род или династия в рамките на едно по-голямо политическо обединение, или въобще докато не бъде наречена по-различно поради някаква друга причина.

Не е изключено подобни структурни изменения да е претърпяло и българското народностно име, т.е. името на онзи етнически елемент, който е успял да наложи формите *bål, *bålk, *bålkar над самоназванията на другите племена, взели участие във формирането на [пра]българския етнос. В случая може да се проследи следното постъпателно-възходящо развитие: (*bº + -l) → *bål 'човек' → *bålk 'хора'; 'племе' → *bålkar 'племена; народ'. С конструкцията *bål се съпоставят формите mar, mağ maž, man, férj, werä-s и т.н. ('мъж, човек'), възникнали от фонетични разновидности на изходната основа. С едно възможно колективно значение на *bål (< *bº + -l, където *bº ≈ тиб. po, 'човек'; -ºl = множ. афикс) се свързва етническото (?) название Οὐάρ (*War ~ *Bar), отнасящо се – съгласно някои сведения – до т.нар. „бели хуни" или „ефталити"[50]. Към производните на *bål, образувани чрез присъединяване на морфема, имаща значението и на suffix pluralis (т.е. към *bålk, *bålt...), се числят формите mard, mart (при имената на удмурти и мордви); part, parth, pars, fars (при персите); balt (при балтите), belg (при белгите), bant-u (самоназвание, означаващо „народ"), както и афганските лексеми pənd 'отряд', pəḫt 'род, поколение', paṛk 'група, тълпа' и т.н. Тук спада също немската дума Volk (*fålk), англ. folk (*fålk), както и основата на същинския български етноним - bulg, bolk, balh (*bålk), която по аналогия би следвало да означава именно „хора; племе, народ". Впоследствие от нея е възникнало ново множествено обозначение за всички родствени и чужди по произход племена, съставляващи [пра]българската етническа общност. Като колективно наименование тази форма е получила значението на

български етноним: Bulgar, Bolgar. Balkar; Burgar, Burgan, Burğan...

Този естествен процес не изключва, разбира се, възможността на определен етап от развитието на даден етнос неговото име да се отъждествява с названието на някакво животно и по такъв начина да придобива известен тотемен характер. Срв. например фонетичното сходство между pars 'барс' и формите parth, pars 'парти, парси', както и названието bars-il за едно от сродните [пра]български племена (тюрк. il = 'племе'). Вж. и перс. baur, bawr 'леопард', т.е. 'лъв-барс', афг. ḫavr 'леопард', афг. babur, babar 'лъв' и самоназванието на племето „бабури" (babur, babər) в Афганистан, а така също политико-географското обозначение Bavaria, Bayern. Тук се отнасят също перс. palang, päläng, афг. prang (< p[a]rang?) в значение на 'леопард, барс, пантера' и формите balangar, bälängär като вариантни названия на българите в някои извори от източен произход.

Дали обаче тотемните названия действително са първоначални или имат по-късен, секундарен характер? Като се изхожда от сравнително ниската степен в обществено-икономическото развитие на ония народи, сред които е разпространен тотемизма, съвпаденията между животински и племенни имена биват обяснявани еднозначно. Приема се обикновено, че поради отъждествяване с животното-тотем неговото название е пренасяно върху самия човешки колектив. С други думи, ако тотемът на едно племе например е мечката, то цялото племе и всеки негов член ще се наричат „мечки". При това сякаш е забравена елементарната истина, че сама по себе си мечката няма име, че е необходим назоваващ субект, но преди да обозначи каквото и да било друго, този субект ще трябва да се самоопредели, да се самоназове като живо същество, „човек". В такъв случай получаването на ново

„тотемно“ име може да стане едва на по-късен етап от развитието на даден етнос и това название няма да е първично. Да се предполага обратното, означава да се допуска една принципна логическа и методологична грешка.

Но дори и при наличието на тотем не може да се смята за установено със сигурност, че именно неговото название е било възприето от човешката група. Характерът на тотемистичните представи подсказва по-скоро един обратен път на развитие. Обикновено тотемът е или част от неорганичната природа, или живо същество, което като сакрален обект се (1) одухотворява и (2) смята за родоначалник, свещен прадед, предтеча, а оттук – за първи, главен, пòчетен член на рода или племето. В диахронен план тотемът-родоначалник е „един от племето“ и затова към него се обръщат с онова название, с което биват обозначавани най-общо всички членове на колектива. Тук навярно играе роля и забраната (табу) да се произнася същинското име на свещения обект[51]. Но тъкмо защото е „прадед, прамайка“ тотемът придобива човешки черти и качества, а заедно с това и „човешко“ название. Може следователно да се допусне, че по-скоро (само)названието на племето или общото за всеки негов член обозначение са били пренасяни върху обекта-тотем, а не обратно. Разбира се, не е изключено първоначалното значение на такова име („човек, хора“) постепенно да се заличи и да остане само характерът му на племенно название, съвпадащо с обозначението на конкретно животно. Тогава, при наличието на тотемистично отъждествяване членовете на общността биха могли по аналогия да извеждат своето название от името на прародителя-тотем, не на последно място и поради загубване, забравяне на неговата първоначална семантика.

Възможно е освен това на един по-ранен етап от развитието на

човешкото мислене заобикалящите човека същества също да са били определяни като „хора“, т.е. като сродни нему същества. Споменът за онова време би могъл да е отразен и при роднинските обозначения, добавяни от народа към имената на някои животни (например в българския фолклор, където мечката е „баба“, вълкът – „кум“, а лисицата – „кумица“). Това уподобяване по общия показател „живот, живо същество“ представлява навярно една от причините за наличието на сходство между лексемите „човек-хора“ и названията на животни и полезни растения в множество езици[52].

Независимо обаче дали са възникнали от обща праформа в зората на човешката еволюция или са резултат на отъждествяването на тотема с конкретна човешка група, съвпаденията между такива названия не бива безкритично да се приемат като „доказателство“ за тотемен произход на който и да било етноним. Това още повече се отнася до българското народностно име, доколкото формите bulgar, bulgan като название на животно са засвидетелствани главно сред азиатските тюрко-монголски народи, а не в областта на по-късните [пра]български поселения в Европа. Те биха могли да се свържат с евентуален общоалтайски култ към самура и сродните нему животни, породил се навярно по времето, когато ловно-събирателния поминък е заемал централно място в живота на урало-алтайските племена, т.е. много преди формирането на [пра]българския етнос[53].

Картината, която изворите очертават за древните българи – войнствен „ездитен“ народ, притежаващ скотовъдни, земеделски, а и строителни традиции – някак си се разминава с представата за препитаващо се главно чрез лов чергарско племе. Носители на стария култ към самура са могли да бъдат отделни алтайски елементи в състава на [пра]българския народ. За степента на

обществено-икономическото развитие на самите българи обаче сакрализиранетго на подобно горско-планинско животно няма смисъл. Нито „красотата“, нито „ловкостта“ на самура са достатъчни основания той да бъде възприет като тотем. Единствено една полезна негова функция би оправдала обособяването му сред останалия животински свят, но по времето на образуване конкретно на българския етнос (а не на предхождащите го компоненти) подобна функция навярно вече не съществувала. В такъв случай почитането на самура (или бялката) ще представлява остатък от една много по-дълбока древност и той не би могъл да носи „първичното“ име bulgar, за да го предаде на новата етническа формация, а по-скоро сам е бил допълнително така назован. С други думи, няма достатъчно основания за свързване произхода на българския етноним с предполагаемо тотемно животно, въпреки наличните външни сходства, дори тъждество между тези две названия.

Народностното име „българи“ наподобява различни думи от алтайски и индоевропейски произход. Това обстоятелство е предизвикало противоречиви тълкувания и е довело да появата на голям брой повече или по-малко аргументирани хипотези за същността и произхода на българския народ. Освен с имената на реки (Волга, Буг, Буджак), градове (Болгар, Бооград, Бухара) и на митичния прародител (Булгар, Болгар, Вулгер, Булер, Биляр: Болг, Волг, Болк; Бог, Бого) името на българите е било поставяно във връзка с такива думи като „плуг“, „благ“, „бера“, „булгур“, „боляр“, „боллук“ (много), „bijig (голям)…, с етнонима „белги“ (Раковски) и неговия индоевропейски корен *belgh- (Morlet), с алано-осетинската дума bylgaeron (G. Vernadsky, Р. Стойков, В. Гюзелев и П. Дражев), с латинските именни форми vulgaris (Срећковић) и vulgares (Kunstmann), с тюркските глаголи bulǧa- (Березин, Tomaschek, Vámbéry, Németh) и bul- (P. Pelliot), с немския глагол balgen (Д. Дечев), с животното bulgar, bulgan (Б. Симеонов), с думата balyg „град“ (Хр. Тодоров) и т.н. Към тях биха могли да се добавят редица други, все още неизползвани имена, като афг. bulgar (човек, живеещ отвъд планината, т.е. „загорец“), също bulgar (зефир, нежен пролетен ветрец), bulgaka (шум, вик, вопъл…), balyka (огън), или например по-рядката тюркска форма balga (брадва, топор; боздуган). Дори самата основа предполага най-различни тълкувания: bul (вода) при R. Roesler; bul, bol, bala, болій (голям, велик) при В. Григорович, А. Булатов и Й. Вълчев; bal, bala (вълк) при Г. Корнилов; срв. също различните значения на осетинската дума byl, от която изхождат G. Vernadsky (*бряг*, край), Р. Стойков (*край*, ръб, граница) и Хр. Тодоров-Бемберски (*стена*, бряг, край), подминавайки основното значение „устна“, съпоставящо byl с ирано-афганското bol (дума, реч; мълва, слава).

При такава многозначност на една и съща основа (независимо дали се дължи на обикновени съвпадения, заимствания или на развитието от обща праформа) не бива да ни учудва изобилието на взаимно изключващи се хипотези, лесно създавани и още по-лесно отричани чрез достатъчно „убедителни“ контрааргументи. Но защо например изцяло да се отхвърли рационалното в етимологията на Д. Дечев, след като на немската дума balgen (боря се, бия се)[54] съответства регистрираната в монголски (т.е. вече в един „алтайски“ език форма bolga, bulga (борба, бой, сражение)[55], не само фонетично близка, но и спадаща към същия семантичен кръг? С какво хипотезата на Б. Симеонов превъзхожда тази на Д. Немет или обратно, когато и двете тълкувания са подплатени с достатъчно примери от тюркската лексика, имат фонетична и морфологична обосновка, а освен това намират аргументи и в исторически план?

Тук се стига до неизследвани дълбочини, до началото на антропо- и лингвогенезиса, а заедно с това и до първоначалния стадий в развитието на човешкото мислене. За проникването в тези взаимно обуславящи се процеси, съпътствали превръщането на човека в разумно същество, липсват достатъчно отправни точки. Може обаче да се предполага, че развитието на мисълта и езика са протичали в тясна връзка с осъзнаването на човека като субект, в посока на все по-голямото му индивидуализиране, на все по-нарастващия брой обособени понятия, оттук и на все по-голямата диференциация и конкретизация в значенията на най-ранните езикови форми. По такъв начин от първоначалните общи полисемантични по характер лексеми са могли да възникнат нови обозначения, които с времето постепенно са се отдалечавали в структурно и фонетично отношение от своите първоизточници. Така са се появили допълнителни названия за човек съобразно неговия пол, възраст, родствени връзки, социално положение в колектива (вожд или редови член), а с разделението на труда – и названия с оглед на основната му дейност. Появили са се първите теоними и обозначения за лица и понятия, свързани със „свръхестественото". Нараснал е броят на термините, отразяващи материалната култура (бит, поминък, местоживеене, оръдия на труда…); умножили са се обозначенията за качества, за редица абстрактни понятия, някога сливани в неразделна общност; въобще започнал е същинският развой на езика на дадения етнос.

Такъв път на развитие е претърпял и корснът *bål. Преди да достигне до българското народностно име той е оставил следа в множество различни по значение и езикова принадлежност лексически единици, връзката между които днес трудно може да се възстанови. Него го откриваме например в тюрко-монголската глаголна основа bol- (бивам, ставам, съм), както в индоевропейските

й съответствия (срв. был, бил; war, was, were). Намираме го също в афганската дума bol (дума; говор, мълва), осетинската byl (устна) и в руските глаголи болтать (бърборя), молвить (мълвя), молчать (мълча); в турската лексема bel (седловина, дол), афганските pal (падина, дол), bār (равнина, поле) и в славянската поле (поле); в персийската bala (връх; горна част, горен), афг. bar (връх, горен), тур. baş (връх) и българската било (връх, хребет), а по всяка вероятност и в тур. bol (изобилен; много), перс. por (пълен; много) и руските бол, болій (голям), велій (велик).

Този корен се съдържа в редица обозначения, свързани с човека и неговото място сред себеподобните, например в тур. и бълг. бала (дете, рожба); бълг. буля (леля, стрина; обръщение към по-възрастна жена), булка (невяста; обръщение към по-млада жена), було (воал = фр. voile, англ. voil); навярно също англ. pal (другар) и т.н.[59] Той ни насочва към света на познанието и свръхестественото чрез афг. pal = ,перс. fal (гадание, врачуване, предсказание; предзнаменование) и чрез афг. bala (вещица), които се доближават до афганските словоформи paṛ, puṛ, paṛu, paṛa (заклинание, вълшебство; магьосник; знахар), paġa (заклинание, вълшебство > pagan, езичник), baḫu (баба Яга); както и до pari, pärі (фея, пери), peraj (зъл дух, демон) и perjāna (зла фея, вещица). Към тази семантична група спадат балк. вила (горска фея; вид женски демон), бълг. биле, билка (растение с лечебни и „магически" свойства); турските глаголни основи bil- (зная, познавам), bul- (намирам) и пр. Срв. освен това някои теоними, предимно названия на „по-стари" божества, като вавил. Bel, финик. Baal, евр. Vaal, инд. Bala, ирл. Beli (= гал. Belen); ирландския еднооk бог Balor, славянския бог на магията и отвъдния свят Veles (Volos) и т.н.

Във връзка с материалната култура и оръдията на труда стоят

форми като: тур., афг. bel (бел, права лопата) ~ перс. bil (бел; палешник); афг. pāl (палешник), pāla (палешник; дървен клин), pāna (дървен клин), pulak (двоен клин за прикрепване на палешника към плуга); афг. bala (щик, пика); рус. булат (меч, кама); рус. булáва (боздуган, жезъл), балка (греда), палка (тояга), палица (боздуган); англ. pale (кол), pile (кол), pole (прът, стълб), balk (греда); нем. Pfahl (кол, дирек), Balken (греда, подпора); тюрк. balga, balta, palta (брадва, топор, чук) и пр.[60] Праформата *bal е отразена и в редица други думи, като перс. pāl (насип), афг. pula (вал, насип, преграда), рус. вал (дига, насип), нем. Wall (вал, насип), англ. wall (стена), фр. ville (град), инд. pur (град), трак. para (село, селище), перс. baru, bare (креностен вал), афг. bara (укрепление, вал, преграда), bara (заслон, ограда), burak (вал, насип)... Срв. също уйг. balyk (град), унг. palánka (укрепено селище, обградено с колове и ров), перс. burğ (кула, укрепление), нем. Burg (крепост, замък), англ. burgh (град), фр. bourg (паланка, градче); palais, palas, palat (дворец), палатка (шатра); афг. park (стая), bargah (дворец, царска шатра) и т.н.

Всичко това ни дава основание да погледнем по нов начин на българското народностно име, както и на останалите названия с еднакви или подобни основи. Те са резултати на продължителна еволюция от праформата *bål (*pål, *fål…), отразяваща най-общо идеята за живота, човека и заобикалящия го свят. Възможно е същинското значение да е било забравено още по време на формирането на древнобългарския етнос. Това обяснява защо по-късната народна етимология свързва името с различни по своя състав епоними – както с „Булгар, Болгар“, така също и с „Болк, син на цар Кол“ (респ. „Болг, син на Коледа“). Но именно последното обстоятелство на свой ред свидетелства за евентуалните структурни промени в разглеждания етноним. В случая може да се предполага

следното етапно развитие:

I. Съчетаване на древния изходен елемент *m° ~*b° ~*p° с формант за конкретизиране на общото значение („живот, битие, същество“) и образуване на праформата *bål („мъж, човек“) с фонетични варианти *mal, *pal, *fal; *pan, *ban, *man… и т.н.

II. Възникване на производни основи (в значение „хора; род, племе, народ“) чрез полисемантични афикси, притежаващи също функцията на множествени определители:

1. *bål-°k (нем. Volk, англ. folk, афг. park; Balh, Bolh, Bolk, Bolg…)

2. *bål-°t (афг. pəht, афг. pand; Part, Pars, Balt…)

III. Формиране на вторични производни основи с помощта на нови морфеми от същия семантичен ред:

1.1. *bålk-°r (Balkar, Bolgar, Bulgar; Burgar, Burğar);

1.2. *bålk-°n (Balkan, Bulgan; Burğan, Burhan…);

2.1. *bålt-°r (bultar; Beltir);

2.2. *bålt-°n (bultan) и др.

***

Издигнатата тук хипотеза подлежи на по-нататъшна проверка. Тя не претендира за завършеност и за цялостно разрешаване на проблема. Нейното формулиране има за цел да предложи само някои съображения, които биха могли да послужат като основа за размисъл, но също така – като възможни отправни точки в разработването на въпроси и извън сферата на българската ономастика.

Напълно естествено е, отделни доводи да бъдат възприети критично или подложени на преоценка, тъй като самият изходен материал предполага различно интерпретиране. Ето защо са

необходими допълнителни проучвания преди всичко с оглед установяването на по-точни лексически съответствия, които да заменят използваните в случая хипотетични езикови конструкции. Липсата на достатъчно изворни податки за ранната история и „предистория“ на [пра]българите предопределя характера на изследователския подход и налага боравенето с възможни реконструирани форми. Съществуват обаче известни аналогии, които косвено подкрепят изказаните тук предположения.

Ако формулираната по-горе основна теза бъде потвърдена, тя ще има различни консеквенции, чието проучване би залегнало в основата на бъдещи самостоятелни разработки. На първо място това е вероятността формантът -°r да представлява доста стар суфикс за мн.ч., използван особено активно и в „предхунския“ период. Един поглед върху тюркските народностни названия показва, че повечето имена, завършващи на -r се отнасят главно до етноси, по един или друг начин свързани с [пра]българите – Bulgar, Avar, Hazar (Kazar), Tabar, Suvar (Sabir, Sabar), Tatar, Balkar (Malkar) и т.н. Аналогично на българското може да бъде обяснено и унгарското самоназвание Magyar - като съчетание от magy (мъж човек) и суфиксът за мн.ч. -ar. Тогава връзката между първия елемент и древноиранското manus (мъж, човек) не би озадачавала отделни автори[61], тъй като цялото име ще съдържа не две различни лексеми за „мъж“ (magy = manus и ar), а ще се явява една единствена множествена форма (magy-ar) с най-общо значение „мъже, хора; народ“.

Подобна еволюция са претърпели навярно и основите на k°-/g°-, залегнали в преобладаващия брой тюркски етнически названия и в множество други имена, като: перс. kas, käs, kes (човек; личност; субект; някой си) и käsi (някой си) ~ тюрк. kiši, kiži (човек). Срв. също тюрк. qïz (момиче, девойка), qarï (жена), qul (роб; раб Божи);

перс. ġulam (роб), käniz (робиня) и противоположните по смисъл: слав. княз ~ нем. Kunig, König (крал) ~ англ. king (крал); тюрк.-монг. qān, ḫān (хан) и т.н. Срв. освен това угрофин. kar, gar, gur, gir… (хора; народ), афг. ḫel (племе), сулкуп. qum (мъж, човек) и qumasaŋ (хора; камасинци[?]). Обясненията на повечето народностни имена на k°-, g°- напомнят по характер досегашните тълкувания на българския етноним. Названието на хуните например бива извличано от *qun (сила), респ. от *qu- (бивам силен)[62], а това на куманите - от *quba/*quma, *qub/*qum, респ. *qu (блед, жълтоват, пепеляв…)[63] или от kuba, kub, ku (лебед)[64]. Но и тук отделни етноними притежават по-скоро значението „хора, народ“. Такова е вероятно името на кавказките черкези (рус. черкес, черкас < от перс. čähär, ‘четири’ + käs ‘човек’)[65], в чиито земи след разпадане на Атиловия племенен съюз, заедно с утигурите се заселили и част от кримските готи, наричани по-късно „тетраксити“ (от tetra-kas по аналогия с čähär-käs?)[66]. Думата kas (човек) лежи в основата както на възможно по-старото название на този народ (касоги – в киевските летописи; kasak – в персийската география от X в. „Hudūd-u'l-ᶜalem“), така също в името Kazak (< kas + суф. за мн.ч. -°k), а вероятно и в Hazar, Kazar (< kas + суф. за мн.ч. -°r). Тази лексема фигурира като елемент в топонима Кавказ, навярно и в названието на племето касити, което през II-то хилядолетие пр.н.е. успяло да покори Вавилон. Името „кумани“ също би могло да притежава подобен характер: *qub ~*qum + суф. за мн.ч. -°n (по подобие на quma-saŋ).

Не е изключено такъв произход да има и етнонимът Türk, доколкото друга голяма група имена са образувани от праформи с корневи морфеми t°-/d°-. Срв. перс. tan (човек, персона), употребявано също като титла, което чрез фонетичния преход t ~ č ~ š/s се свързва с яп. san и [пра]бълг. сан, а освен това намира

паралел в аналогичните по смисъл образувания на k°-/g°- и m°-/b°-/p°- (kas, qan; man, ban, pan, bay, bat…). Срв. също титлите čur, čor (съпоставими и с едно възможно *tur ~*tul?), tegin (подобно по структура на бълг. βαγαίν-os), turun ~ tudun (срв. гр. Търново) и т.н. Успоредици между производни лексеми на p°-/b°, k°-/g°- и t°- ~ č°- ~ s°- намираме в най-различни семантични групи, например в др. тюрк. čab (дума, реч; мълва, слава) и sabïg (дума), адекватни по смисъл на др. тюрк. kü (дума, слух; известие, слава) и перс. bol (дума, реч; мълва, слава). Тук се отнасят също афг. tura (меч), tura, tora (отряд племенни бойци; село, чергарски стан; планина, хълм…); алт. törö (народ), др. тюрк. törü (власт, обичай, закон); перс. tärke (прът, пръчка, тояга) и др. Многозначна е и самата дума „türk“. В персийски език например тя означава както „тюрк, турчин“, така също „роб“, „степен номад“, „красив човек“, „жесток човек“, „разбойник“[67]. Всичко това поставя под съмнение нейното общоприето тълкуване като „сила, силен“, „крепост“ или „шлем“ (в по-старите етимологии). Не е изключено това название да е било образувано от аналогична на *bål, *pål… и т.н. праформа – *t°r ~ *t°l, *t°n, която чрез присъединяване на колективно-множествения суфикс -°k е придобила и значението „хора, народ“. Още през миналия век Армин Вамбери се опитва да го обясни като производно име от глагола törä- (бивам роден) с първоначално значение „същество, човек“ – едно интересно схващане, подкрепено с допълнителни аргументи от Бернард Мункачи[68]. Основание за разграничаване в „türk“ на корен *t°r ~ *t°l ~ *t°n и някакъв множествен показател ни дава както унгарската форма tör-ök (тюрки, торки) и старото иранско обозначение Tur-an (без „к“!), така също наличието на отделни сродни етноними с паралелна употреба на различаващи се множествени афикси, например tele-us и tele-ut,

turg-us и turg-ut; срв. също teles ~ tolos, tunguz и т.н. Този корен се съдържа в названието на Арпадовия род Turul (< *tur-ul, т.е. *tur + -°l /?/ или *tur + il), което може да се разглежда като отзвук от един по-ранен вариант на тюркското народностно име (срв. също tur-an, tur-un…) и по този начин да се съгласува с византийското определение на маджарите като Τούρκοι. От праформата *t°r ~ *t°l произлизат също названието на българския род Dulo и унгарското лично и служебно име Gyula, които косвено се свързват с алт. törö (народ) и др.тюрк. törü (власт, закон), с етнонима tölö-s (tele-s), както и с названията на племената te-le, ti-li (di-li), tie-lö, tiŋ-liŋ, поставяни от някои автори в основата на [пра]българския етнос[69]. Елементът *tur е залегнал навярно и в обозначението Onogundur (< *onogur-dur?)[70].

Интерес представляват също някои не съвсем типични имена, имащи едно или друго отношение към [пра]българите. Те се нуждаят от допълнително проучване, за да се определи по-точно тяхната етимология. Названието Burğan например може да бъде съпоставяно с персийската множествена форма от burğ (укрепление), т.е. burğ-an „бурджите, бургите“. Отделни средновековни документални извори наричат бившите български земи в Трансилвания - Borza, Burtza или Burzenland. Етнонимът Barsil на свой ред се разчленява на bars, pars (барс, пантера, леопард), респ. parth (парт, парс) и на др. тюрк. il (племе, народ), т.е. „барсовия народ“ или „племето парси“. Той би могъл да свидетелства за едно ранно ирано-тюркско взаимопроникване. Имената Balangar, Bälängär (Bälängär) също намират подобни съответствия – като множествени форми със суфикс -°r, образувани от palanka („укрепено селище“ – с озвучаване: balanga-r, срв. burğ-an), или от palang, päläng („леопард, пантера, барс“, т.е. balang-ar, срв. bars-il). Всички те обаче произлизат от

общата праформа *bår, *bål, *pål и биха могли да се тълкуват и по-различно... От значение в случая е отношението на подобни названия към иранските по произход народи с определени строителни традиции и уседнал начин на живот. Това обстоятелство, както и някои от изказаните вече съображения отново повдигат въпроса за смесения произход на българските племена и поставят на дневен ред задачата за изучаване ролята и съотношението между алтайските и неалтайските елементи при тяхното формиране. Тук е необходимо да се проследят всички възможни нишки, свързващи нашите предци не само с урало-алтайските и някои далекоизточни народи, но така също и с индоевропейската етнолингвистична общност. Освен това трябва да се проучат релациите с отдалечени във времето култури, между приемниците на които в определен смисъл се нареждат и [пра]българите.

***

Една от слабо разработените области в българската историческа наука обхваща по вертикала границите между древния и античния свят с ранното средновековие извън територията на Европа, а в хоризонтален план – изучаването на онези страни и етноси от Близкия и Среден Изток, които могат да имат отношение към историята на българския народ. Запълването на тази празнина би допринесло за разкриване на редица нови аспекти от взаимодействието между Изтока и Запада и би дало тласък в развитието на [пра]българистиката, един от най-трудните проблеми на която стои във връзка със самото ѝ название.

Бележки

[1] **Tomaschek, W.** Bulgaroi. – In: Pauli's Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaften. Neue Bearbeitung von G. Wissowa, 5. Halbband. Stuttgart, 1897, Sp. 1040. Вж. също рецензиите му в: Zeitschrift für österreichischen Gymnasien, 23, 1872, 141–156 (S. 156); 28, 1877, 674–686 (S. 683).

[2] **Vambery, A.** Der Ursprung der Magyaren. Eine ethnologische Studie. Leipzig, 1882, S. 64.

[3] **Németh, J.** Die Bedeutung des bulgarischen Volksnamens. – In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, 68–71 (S. 70). Срв. също по-ранната публикация на **Németh, J.** La provenance du nom „bulgar". – In: Symbolae grammaticae in honorem Joanius Rozwadowski, II. Cracoviae, 1927, 217–222, където авторът се придържа към етимологията на Томашек и превежда името като „gemischtes (Volk)", т.е. „смесен (народ)".

[4] За по-старите етимологии вж. при **Шишманов, Ив.** Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името „българи". – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 16–17, 1900, 585–753; **Šišmanov, Iv.** L'étymologie du nom „Bulgare". – Keleti Szemle / Revue Orientale, 4, 1903, 47–85, 334–363; 5, 1904, 88–110. **Младенов, Ст.** Името българин. Преглед и критика на досегашните опити за обяснението му. – Българска мисъл, год. II, 1927, кн. 3, 161–168. Вж. също руския етимологичен речник на **Vasmer, M.** Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, Bd. I, 1950 (руски превод: Москва, 1964). От най-ново време е дисертацията на **Тодоров-Бемберски, Хр.** Етнонимът българи – история и същност. София, 1993, 210 маш. стр.

[5] **Стойков, Р.** За произхода на името „българи". – Отечествен фронт, год. XX, бр. 6041, 2 февруари 1964, с. 2; **Гюзелев, В., П. Дражев**. Славяни и прабългари в нашата история. София, 1966, с. 36–37.

[6] **Тодоров-Бемберски, Хр.** Два етнонима в „Гетика“ на Йорданес. – В: Доклади от Първия международен конгрес по българистика (София, 23 май – 3 юни 1981). Симпозиум „Славяни и прабългари“. София, 1982, 245–255. (с.248).

[7] **Вълчев, Й.** За името „българин, българи“. – Антени, год. VII, бр. 9 (321), 2 март 1977, с. 15.

[8] **Симеонов, Б.** Произход на имената България и българи. – Родна реч, 1972, кн. 3, 74–76; **Симеонов, Б.** Произход и значение на названието българи. – Векове, год. V, 1976, кн. 5, 5–15; **Симеонов, Б.** Произход, структура и значение на името българи. – Palaeobulgarica, год. III, 1979, кн. 2, 69–76.

[9] Например: **Булатов, А. Б.** К этимологии этнонима „болгар“. – Ученые записки. Научно-исследовательский институт при Совете министров Чувашской АССР. XXIX. Чебоксьры, 1965, 239–260; **Morlet, M. Th.** Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIIe siecle. Vol. I. Paris, 1968, p. 62; **Корнилов, Г. Е.** Пробные статьи этимологического „Словаря собственных имен Поволжья и сопредельных территорий“. I. Болгар. – В: Диалекты и топонимия Поволжья, 2. Чебоксьры, 1973, 9–26; **Kunstmann, H.** Über den Namen der Bulgaren. – Die Welt der Slaven. Jhg. XXVIII, N. F. VII, Heft 1. München, 1983, 122–130 и др. Вж. също **Petkanov, Iv.** Le nom „Bulgare“ dans les langues et les dialectes romans. – Bulgarian Historical Review, год. XII, 1984, № 3, 97–112.

[10] **Дуриданов, И.** Произход на името българи. – Отечествен фронт, год. XXXV, бр. 9951, 11 февруари 1977, с. 6.

[11] **Богданов, И.** Прабългарите – световен научен проблем. – Отечество, 1975, № 2, 11–13.

[12] **Nemeth, J.** Die Bedeutung, S. 70.

[13] **Симеонов, Б.** Произход и значение, с. 13, 14.

[14] Вж. например **Шишманов, Ив.** Цит. съч., с. 689.

[15] **Симеонов, Б.** Произход, с. 76; **Симеонов, Б.** Произход и значение, с. 15; **Симеонов, Б.** Произход, структура и значение, с. 76. Една заслужена критика на Б. Симеонов вж. при **Тафраджийска, Цв.** Ориенталистика и псевдоориенталистика. – Филология, 10–11, 1982, 119–124.

[16] **Симеонов, Б.** Произход, с. 75.

[17] Тази специфична особеност на алтайските езици все още не е достатъчно добре проучена. Не знаем например доколко всички имена могат едновременно до обозначават единичност и множественост, а което е по-важно – не е изяснено дали това явление не се дължи евентуално на наличието в състава на такива съществителни на бивши, загубили вече функцията си, форманти за мн.ч.

[18] **Кононов, А. Н.** Показатели собирательности-множественности в тюркских языках. Ленинград, 1969, с.3–4. Вж. също **Poppe, N.** Plural Suffixes in the Altaic Languages. – Ural-Altaische Jahrbücher, XXIV, 3–4, 1952, 65–83 (с. 75–77).

[19] **Menges, K. H.** Classification of the Turkic Languages. – In: Philologiae Turcicae Fundamenta, Bd. I. Wiesbaden, 1959, p. 6.

[20] Срв. **Poppe, N.** Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen. – Körösi-Csoma-Archivum, II, 1926–1932, 65–83 (с. 79–81). Николас Поппе назовава тази група „Група на чувашко-тюркския праезик“ (R), от който се обособили прачувашкия (т.е. прабългарския) R- и пратюркския Z- езици. В нейно съседство той поставя групата на прамонголския (R) език. Разделянето на „тюркско-чувашкия” (хунски?) праезик авторът свързва с изтеглянето на [пра]българите в западна посока, което ги откъснало от техните сродници в Централна Азия. След разграничаването на двете номадски обединения (западни и източни хуни?) езиците на влизащите в тях племена продължили да се развиват самостоятелно и още преди разделянето на същинските тюрки на две основни групи (582 г.) езиците на племената tü-kiue {türk) вече имали подчертан Z- характер.

[21] Вж. **Еремян, С. М.** Карта Средней Азии по Ашхарацуйц. Реконструкция. – В: Армянские источники по истории Средней Азии в V–VII в. Москва, 1979 (Приложение). По данни на **Добрев, П.** Стопанската култура на прабългарите. София, 1986, с. 12–13.

[22] Вж. **Poppe, N.** Plural Suffixes, pp. 73–75, 77. Като възможен събирателно-колективен суфикс го приема **Grönbech, K.** Der türkische Sprachbau. Kopenhagen, 1936, S. 68, а като афикс за мн.ч. го смятат **Menges, K. H.** The

Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies. Wiesbaden, 1968, p. 111; **Gabain, A. von.** Alttürkische Grammatik. Leipzig, 1950, § 56; **Clauson, G.** Turkish and Mongolian Studies. London, 1962, p. 148 **Sinor, D.** On Some Ural-Altaic Plural Suffixes. – Asia Major. N. S. II, 2, 1952, 203–230.

[23] Срв. **Гуломов, А.** Узбек тилида куплик категорияси. Тошкент, 1944, с. 38–42; Сузлар Хаётидан. – Узбек тили ва адабиёти. Тошкент, 1969, № 4, с. 25. и др.

Външната прилика на отделни граматични елементи и думи в спадащите към различни групи и семейства неродствени езици обикновено е игра на случайността. Понякога обаче тя се дължи на по-стари или на късни етнолингвистични контакти. Все още в областта на предположенията остава третата теоретична възможност – общото фонетико-морфологично и семантично подобие да е резултат от много по-древни взаимодействия или дори общ произход на съответните езикови семейства, например на урало-алтайските и индоевропейските, от една страна, и на индоевропейските и семито-хамитските езици от друга. В такъв случай употребата на близки по мястото на учленяване консонанти в състава на показателите за множественост може да представлява далечно отражение на едно първично състояние, характеризиращо потъналия в мрака на хилядолетията хипотетичен евразийски праезик-основа (срв. съгласните n ~ l ~ r ~ d, t ~ z,s от формантите за мн.ч. в алтайските езици и n, t ,s, и пр., съдържащи се в афиксите с подобна функция при индоевропейските и семитските езици).

[24] Че при [пра]българите може да е съществувало сакрално осмисляне на това животно личи както от названията bulgar, bulgan (също „бялка"), така и от изключително табуизираните наименования на невестулката в българския език. (срв. **Младенов**, М. Един случай на табу в българския език. – Известия на Института за български език, 16, 1968, 497–506), а също от паралелите „невестулка – невяста", „бялка – булка" (вж. по-горе). Показателен е също фактът, че в български език е запазено още едно наименование на това животно – „златка", номинирано така поради неговия цвят, но чието название се отнася и до понятието „злато" – едно отъждествяване, свързано навярно с използването на ценни (и поради сакралното си значение) кожи в качеството на ранна, домонетна парична форма. Тук могат да се намерят аналогии в персийското обозначение на невестулката - zärdäwä (от zär – „злато" и däw, dou – „бяг, бягащ"?), а така

също в наименованията на златката при волжките българи – dala и персийската дума däle, 'катерица, язовец' (за такова пренасяне на значението срв. бълг. *бялка* и рус. *белка* = 'катерица'; бълг. *хермелин* и афг. hərlamaj = катерица';както и близката по звучене диалектна форма torləmaj, torlama – 'язовец, златка'; т.е. все названия на животни с особено ценна кожа). Формите dala, däle фонетично напомнят tala (злато) и tora (стара афганска монета на стойност 2 пайси). Те биха могли да имат някаква далечна връзка с перс. zär (срв. преходите t, d ~ z; l ~ r). Чрез многобройните си значения обаче ('меч; мъжество; отряд племенни бойци; чергарски стан; неголямо село; планина, хълм' и пр.) афганското tora, tura се отнася към онази група названия, които са фонетично свързани и с етнонима Türk (вж. по-нататък).

[25] **Симеонов, Б.** Произход и значение, с. 12, 14. Авторът се позовава на по-ранната статия на **Баскаков, Н. А.** Русские фамилии тюркского происхождения. – В: Ономастика, Москва, 1969, с. 14–15.

[26] За суфикса -k в унгарски език вж. **Farkas, J. von.** Bemerkungen zu der ungarischen historischen Formenlehre. – UAJ, XXIV, 3–4, 1952, 51–58. Според автора, формантът -k е имал първоначално различни функции – още в угърско време чрез него са се образували умалителни, колективни и притежателни именни форми. Постепенно обаче (в предунгарския период) той се е развил в колективен суфикс за обозначаването на общност, състояща се от множество единици, а след това – под влияние на индоевропейските (латински, немски и някои славянски) езици – е започнал да бъде употребяван и като наставка за мн.ч. Като множествен показател той е познат и в арменски, срв. **Schuchardt, H.** Armen. – kc als Pluralzeichen. – Vienna Oriental Journal (Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes), XVI, 1902, 304–305.

[27] Срв. етимологията на „Türk", предложена от **Vambery, A.** Die primitive Cultur des turkotatarischen Volkes. Leipzig, 1879, S. 51; **Munkacsi, B.** Die Bedeutung des Namen der Türken. – KCsA, I, 1921–1925, 59–63.

[28] Въпреки че изброените примери представляват названия на двойни части на тялото (2 устни, 2 уши и т.н.), в случая суфиксът -k има по-скоро събирателно значение. Това особено добре проличава при думата bilek

(ръка, китка). Фонетично (чрез прехода l ~ s), а и по семантика, тя се сближава с числителното „пет“ (beš, biš = чув. pilšk) и отразява съвкупността на 5-те пръста (5 отделни единици), обединени чрез суфикса -k в една общност, в едно цяло, възприемано като нова лексическа единица.

[29] **Кононов, А. Н.** Грамматика современного узбекского литературного языка. Москва – Ленинград, 1960, § 205. За суфикса –k вж. също **Кононов, А. Н.** Показатели, 21–24.

[30] Срв. **Кононов, А. Н.** К этимологии этнонимов „кыпчак, куман, кумык“. – В: Eurasia Nostratica. Festschrift für Karl Heinrich Menges. Wiesbaden, 1977, Bd. II, 159-166. (Авторът извежда и трите наименования от общата основа *kub- / *kum- и събирателно-колективните или множествени афикси -n и -k.)

[31] **Przylusky, Z.** Ancient Peoples of India and Punjab. Calcutta, 1962, p. 52 (по данни на **Добрев, П.** Цит. съч. с. 35.) Имената „Кардам“ и „Кубрат“ и днес се срещат сред афганските (пущунски) племена, срв. **Коледаров, П.** Някои проблеми на историческата наука в Афганистан. – Исторически преглед, год. XXVIII, 1972, кн. 1, 166–168.

[32] **Tomaschek, W.** Kritik der altesten Nachrichten über den Skythischen Norden. – Sitzungsberichte der k. k. Akad. d. Wissenschaften zu Wien, Bd. CXVI, 1888–1889, 715–788; **Tomaschek, W.** Die Nachrichten Herodot's über den Skythischen Karawanenweg nach Innerasien. – Ibid, CXVII, 1–70.

[33] **Haussig, H. W.** Die ältesten Nachrichten der griechischen und lateinischen Quellen über die Routen der Seidenstrasse nach Zentral – und Ostasien. – Acta Antiqua Acad. Sci. Hung., T. XXVIII, 1980 (1983), 9–24.

[34] **Татищев, В. Н.** История российская съ самыхъ древньйшихъ времень… Часть II. Москва, 1768, с. 346 с. (по данни на **Шишманов, И.** Критичен преглед, с. 617–618; вж. също съветското издание на този труд – т. I, М. – Л., 1962, с. 267–271; т. IV, М. – Л., 1964, с. 70–73).

[35] **Симеонов, Б.** Произход и значение, с. 12, 14.

[36] **Marquart, J.** Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940). Leipzig, 1903 (Darmstadt, 1961), S. 69–70; **Macartney, C. A.** The Attack on „Valandar“. – Byz.-Neugriech. Jahrbücher, 7, 1931, 159–170 (pp. 165, 170); **Димитров, Хр.** България и номадите до началото на XI век. Канд. дис. С., 1986, с. 224–229.

[37] **Димитров, Д. П.** Авгандира и Велта, две предполагаеми имена на Стара Загора. – Известия на Историческото дружество в София, XII, 1945, 140–144.

[38] С българското народностно име в частност са свързани наименованията на добре обработена фина кожа, юфт (и продуктите от нея), на вид струнен музикален инструмент (булгарина), на някои сортове грозде (в Афганистан), ябълки (в Албания), чушки (в Унгария) и т.н.

[39] **Nemeth, J.** Türkische und ungarische Ethnonyme. – In: Eurasia Nostratica…, I, 154–160. Авторът извежда названието на Арпадовия род Turul от „ловната птица Togrul“, а при етнонима Magyer предполага „праалтайско тотемно название Auerhahn“.

[40] Срв. **Nemeth, J.** Zur Kenntnis der Petschenegen. – KCsA, I., 1921-1925, 219–225, където авторът съвсем правилно отъждествява Τζοπον с „čoban, župan“

[41] Срв. **Pritsak, O.** From the Säbirs to the Hungarians. – In: Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh. Budapest, 1976, 17–30 (p. 28).

[42] Подобно на афикса -r в топор, tabar и Tabar (*tåba-r) аналогична функция е имал навярно и формантът -t от Тибет (*tåba-t) – народ, който - съгласно речника на М. Кашгари – е притежавал свой собствен език и не говорел добре тюркски (срв. **Brockelmann, C.** Mahmud al-Kašghari über die Sprachen und die Stämme der Türken im 11. Jahrh. – KCsA, I, 1921-1925, 26-40). Чрез „твърдия“ вариант ṭabar думата топор (< *tåba-r) би могла освен това да се свърже с арабското ṭabl (< *tab-l; *tåba-l ?) и турското davul (< *davål, *dabal, *tabal < *tåba-l ?), а посредством фонетичния преход l ~ n – и с техните балкански съответствия: tupan, тъпан (< *tåba-n) и гръцкото τύμπανον. Всички тези обозначения, възникнали вероятно чрез звукоподражание, спадат към категорията ударни инструменти, популярни не само в Близкия Изток, но и в Индия (срв. **Arbatsky, Y.** Beating the Tupan in the Central Balkans. Chicago, 1953; **Vernadsky, G.** Radiation of Ancient Cultures. – Südost-Forschungen, 13, München, 1954, 272–279). От арабското ṭabl (тъпан,

барабан) се образуват както множествената форма ṭubūl, така и по-рядко срещаната abtal, abdal, напомняща названието на ислямската мистична секта „абдали“, при която тъпанът играел определена религиозно-ритуална роля. В църковната история на Захарий Ретор обаче наред с [пра]българи, алани, сабири, авари, ефталити и други племена, за района на Северен Кавказ е отбелязан също етносът Abdel (’bdl), в което название Х. Хаусиг е склонен да вижда „второто” име на ефталитите (срв. **Haussig, H. W.** Die Runen des Schatzes von Nagy-Szent Miklós in ihrer Bedeutung für die Runenschrift Osteuropas. – In: Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa. Wiesbaden, 1985, 17–52; вж. с. 35, бел. 2). Днес е трудно да се определи до каква степен това племе може да има някаква връзка с табарите (abdel като мн.ч. от *tab-[a]-l ~ *tab-a-r) и съответно със сабирите (sab-[i]-r ~ sab-a-r ~ tab-a-r), обитавали по същото време този район. По сведения на виенския тюрколог Андреас Тице обаче, в Турция и досега съществува малката етническа група на циганите „тебери“ (също: „абдали“), които смятат себе си за някогашни преселници от Ирак. Те говорят турски, но в езика им са запазени единични думи, подобни на които Тице открива в Китай (вж. **Tietze, A.** Zum Argot der anatolischen Abdal (Gruppe Teber). – Acta Orientalia Acad. Sci. Hung., 36, 1–3, 1982, 521–532; **Tietze, A.** Die Abdal – Reste eines verschwundenen Volkes? – UAJ, Neue Folge, 10, 1991, 71–84).

[43] Срв. например итал. barda (бъчварска тесла); нем. Bart (брадва), Barte (желязна част на копие), Parte (рудничарска брадва); рус. молот (чук), англ. mallet (дървен чук)…

[44] За стария множествен показател -t / -d вж. **Poppe, N.** Plural Suffixes, pp. 60–70, 76–78. Вж. също **Sinor, D.** Op. cit.; **Кононов, Н. А.** Показатели… и др. Този суфикс вероятно е фиксиран в прабългарската форма βοιλαδες, като мн.ч. от βοιλα (боил). Възможно е той да има и по-древен, предалтайски произход.

[45] Любопитна е връзката между, مصران miṣrān (общо обозначение на двата града Куфа и Басра в перс. език) и старата дума, مصر miṣr (град), съвпадаща с названието на Египет. Срв. също, اصل ’aṣl (корен, основа) > мн.ч., اصول ’uṣul („основи, основни положения, принципи, закони“); оттук – „система, начин; метод, способ“) > дв.ч. от мн.ч. اصولانی ’uṣūlānī („две системи, два метода, два способа“). Вж. **Гранде, Б. М.** Введение в сравнительное изучение семитских языков. М., 1972, с. 388.

[46] Според Кононов, именно по този начин – чрез фузионно обединяване на корена b° / p° с морфемата -l е възникнал тюркският и монголски глагол bol- (ставам, бивам, съм). Благодарение на същия процес, наричан от В. Радлов „хипераглутинация“, е образуван навярно и общотюркският показател за мн.ч. -lar < -l + -°r (**Кононов, А.Н.** О генезисе тюркских аффиксальных морфем.– Hungaro-Turcica, 86–92).

[47] Варианти, в зависимост от възможните съответствия според мястото на учленяване на трите фонеми: (1) b ~ m ~ w; b ~ p ~ f ~ v ~ w…; (2) a ~ å ~ o ~ u…; a ~ ä ~ e ~ i…; (3) l ~ n ~ j…; l ~ r; r ~ z / ž ~ s / š; r ~ d / t и т.н.

[48] Например древно-индийските marya, manuša (мъж), остарялото персийско mär’ (мъж, човек), афганското mer (мъж) и общоиранското mard, merd (съпруг, мъж, човек; смъртен) се свързват както със слав. мѫжъ („муж, маж”); англ. man (мъж), male (мъжки); нем. Mann (мъж) и пр., така и със самоназванията при мордви, удмурти; мари, марийци (черемиси); манси, мансийци (вогули, остяки), а навярно също и маджари (magy + суф. за мн.ч. -ar). Срв. освен това унг. férj (съпруг), férfi (мъж) и коми-зирянското werä-s (мъж, съпруг); перс. färd (индивид, човек), folān, felān (някой си, някакъв човек), bān (мъж, господин), bände (роб, раб божи; човек), bärde (роб, пленник); афг. مشر mǝš[ə]r (старейшина на племе); араб. بشر, bäšär (човек, индивид) и пр. Вж. също някои форми на обръщение в бълг. език като „бачо“, съответстваща на афганското baca (цар, господин) и „бай“, отговаряща фонетично на ban, pan от други езици и стояща навярно във връзка с bat (срв. „Бат Баян“), а не с по-късното тюркско bey (< bek, ~ bäk ~ bäg).

[49] Срв. например арабското bäšär (човек, индивид) и bäšär (човешки род, човечество). Общ произход имат афг. pənḍ, punḍ (отряд, група) и pənḍar (тълпа); paṛk (група хора от 10–20 души; взвод; тълпа) и parga (племе, народност). Особено добре този процес е засвидетелстван чрез формите pəḫt (род, поколение) и pə ḫtun, paḫtun, puḫtun (пущун, афганец). Срв. също в персийски *mar > märd (мъж, човек) > märdom (хора) > märdoman (хора, народ), както и самоназванията при някои угрофински народи.

[50] **Haussig, H. W.** Über die Bedeutung der Namen Hunnen und Awaren. – In: Eurasia Nostratica, I, 95-103; **Altheim, Fr.** Geschichte der Hunnen, Bde. I–V. Berlin, 1959–1962 (I, 85–86).

[51] Срв. **Frazer, J. G.** The Golden Bough. A Study in Magic and Religion. London, 1890 (бълг. превод: **Фрейзър, Дж.** Златната клонка. С., 1984, с. 310–332); **Токарев, С.** Религията в историята на народите. С., 1983, с. 32 и сл.

[52] Срв. например формите *mår, *bår, *bål, *pål, *fål и т.н. с рус. вол-к, нем. Wol-f, тюрк. bör-ü (вълк); нем. Bär (мечка, култът към която е засвидетелстван още в средния палеолит); перс. mar (змия), far, far-e (мишка), bar-e, pal-a, fär-äs (кон), par-s (барс), por-suk (борсук, язовец; пор), pal-ang (леопард); афг. bal-u (хищен звяр, чудовище) и т.н.

[53] Не е изключено „почитта" към такива животни да е възникнала дори на още по-ранен („прауралоалтайски-праиндоевропейски" [?], „евразийски" [?]) етап, доколкото названията на бялката във френски, немски и английски език (фр. marte, martre; нем. Marder, англ. marten) притежават обща основа *mart (= mårt, mard, „човек" [?]), произлизаща обаче от праформата *mår – фонетична разновидност на *bår, *bål.

[54] **Дечев, Д.** Източно-германският произход на българското народностно име. – Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, XII, 1926, 1–25; **Detschew, D.** Der ostgermanische Ursprung des bulgarischen Volksnamens. – Zeitschrift für Ortsnamenforschung, 2, 1926–1927, 198–216.

[55] Срв. **Poppe, N.** On Some Proper Names in the Secret History. – In: Eurasia Nostratica..., I, 161–167.

[56] Интересно е сходството например между нем. mal = перс. mär ~ bar, bär („път" при броене, т.е. „1 път, 2 пъти"), тюркското числително бройно bir (татар. ber, башк. bĕr, чув. pĕr) и славянското числително редно пър-ви, пер-вый. Любопитни са също съвпаденията между тюркското лично местоимение за 1 л. ед.ч. bän, män (аз) и думите ban, pan; man (мъж, човек; господин); между тюрк. лично местоимение за 1 л. ед.ч. biz, miz (ние) и съответстващата му немска форма wir (= силезийското ber, beir); между общотюркския показател за минало неопределено време -myš, -miš, -muš..., основата на тюрк.-монг. глагол bol- (бивам, ставам, съм) и формите за минало време от същия глагол в някои европейски езици, например рус. был, бълг. бил; нем. war, англ. was, were. Срв. също съпоставките между [пра]бълг. белег ~ тюрк. bel ~ нем. Mal, Marke ~ англ. mark и т.н.

[57] В тибетски език ро означава „човек", Bal-po – „непалец". Идеята за „битие, съществуване" е отразена в английската форма на глагола „бивам, съм" – [to] be (срв. тюрк. и монг. bol-). С „me" шумерите са обозначавали божествения дух, божествената сила, която е присъща на всяка космическа единица, характерна е за всяко лично битие и неговото развитие. Срв. също изходните морфеми b°, m°, p°... в редица обозначения за „баща, майка, бебе, дете" и т.н. при езици от най-различни неродствени семейства.

[58] В случай става въпрос за две опониращи си фонемни групи, p/b ~ m и k/g, които – според мястото си на учленяване – заемат най-крайните противоположни точки по пътя на основния вокал „а" (респ. å, ä, ã) и от които могат да бъдат произведени всички останали звуци в човешката реч. Интересно е да се отбележи, че трите изходни градивни елементи във всеки език са били поставени (може би не случайно) в самото начало на най-старата позната досега чисто фонетична писмена система – финикийската, за което свидетелства структурата на произлезлите от нея еврейска, арабска и гръцка азбуки (срв. в гр. ’άλφα – βητα – γάμμα). Само като куриоз нека да бъде добавено, че съгласно старозаветната легенда, имената на първите човешки синове също съдържат тези най-ранни основни звукосъчетания – Ka-in, Ab-el, при което „l" и „n" имат сходно място на учленяване.

[59] Срв. фонетично по-отдалечените форми bat, bay, ban, pan; bağa..., а освен това англ. boy (момче), перс. pur (син), pos (син, момче), pesär (син, момче, момък); афг. puṭ (син), but (момък), buta (девойка), bača (момък), bağa (баджанак), bako (старши брат); бълг. бачо; унг. bácsi (чичо), bátya (по-голям брат) и др.

[60] Също перс. mil (стълб, тояга, пръчка), pare (тояга, боздуган), baze (тояга, бастун); англ. bar (греда, лост; пръчка), нем. Barte, Parte (брадва) и др.

[61] Например **Fodor, I.** Die grobe Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien. Budapest, 1982, S. 178–179.

[62] **Altheim, Fr.** Geschichre..., I, 8, 29.

[63] **Németh, J.** Die Volksnamen „quman" und „qun". – KCsA, III, 1941–1943, 95–109; **Кононов, А. Н:** К этимологии..., с. 160 сл. Руското название на куманите „половци" е сравнявано в народната етимология с „поле", а от миналия век насам – с прилагателното „половый, палевый" (бледожълт, блед), респ. с „плавый" (бледожълт, светъл, рус – срв. чеш. Plawci). Интересно е обаче да се съпоставят формите *kub-a, *kum-a от „Kuman" с названието „Kup-i [Bulgar]" и с хидронима „Кубан" (Куфис). Любопитна е също и общата основа *bål, *pål... в руските форми „полов-ец" и „булав-а", както и в названието „Valui" (срв. днес с. Волуяк!), отнасящо се също до куманите, без обаче да означава „блед, рус" и т.н. (**Schlözer, A. L.** Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Göttingen, 1795–1797, S. 482 ff.) Това дава основание за изказването на известно съмнение в общоприетата етимология на името, още повече, че куманският народ е включвал в състава си и някои [пра]български по произход етнически елементи. Ако в названието „половец" бъде отстранена наставката „-ец" (срв. „унгар-ец" от ungar, „герман-ец" от german...) остава изходната форма polow, polou ~ Valui, която може да се разчлени на корен *pål ~ *bål ~ *vål и на суфикс -°w, представляващ разновидност на множествения показател -°k, -°g (срв. **Кононов, А. Н..** Грамматика..., § 205). С други думи, руското название на куманите ще произлиза по-скоро от една съпоставима с българския етноним вариантна форма *bål-°k ~ *bål-k, а не от обозначенията за „поле" или вид светъл цвят.

[64] **Németh, J.** Die Volksnamen...; **Баскаков, Н. А.** Введение в изучение тюркских языков. М., [2]1969, с. 327. Според **А. Н. Кононов** (К этимологии..., с. 160, бел. 11) в тюркските езици лебедът бил получил това си название по светлата окраска на своите пера (?).

[65] **Marquart, J.** Über das Volkstum der Komanen. – In: Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse, N. F., 13, N 1 (= **W. Bang, J. Marquart.** Osttürkische Dialektstudien). Berlin, 1914, 25–238 (S. 141).

[66] **Vernadsky, G.** The riddle of the Gothi Tetraxitae. – Südost – Forschungen, 11, 1946–1952, 281–283. Вж. също **Ditten, H.** Protobulgaren und Germanen im 5.–7. Jahrhundert (vor der Grundung des Ersten Bulgarischen Reichs). – Bulgarian Historical Review, 1980, No. 3, 51–77.

[67] **Doerfer, G.** Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Bde. I–IV. Wiesbaden, 1963–1975 (II, No. 888).

[68] Вж. тук бел. 27. Някои общи възражение срещу тази етимология не са достатъчно убедителни. Д. Немет отбелязва, че името „türk" не е първоначалното название на тюркските племена, а само на едно от тях, и че то се е разпространило сред останалите единствено благодарение на политическата мощ на това племе (**Németh, J.** Zur Kenntnis..., 220). Забележката е правилна, но тя не обяснява първоначалния произход и значение на името, а само възможната причина за неговата широка употреба. Обстоятелството, че този етноним е регистриран сравнително късно (VI в.) и поради това не би могъл да притежава значението „същество, човек", не изключва възможността името условно да се тълкува като „тур-и" (срв. „Тур-ан" по аналогия с „Ир-ан", където „ир", „ер", „ар" съответства на „арийци"), т.е. да се търси някаква по-древна, забравена вече форма. Че „türk" без каквито и да било хипотези намира и други обяснения, е напълно естествено – та нали така са се появили не само неговите тълкувания като „шлем", „сила", „крепост", но и редица противоречиви интерпретации на българския етноним!

[69] **Юхас, П.** Тюрко-българи и маджари. Влияние на тюркско-българската култура върху маджарите. София, 1985.

[70] Така наречените 'оногундури' (onogundur) се появяват сравнително късно на историческата сцена. Преди това те са известни като 'оногури' (onogur), т.е. „10-те огури", „10-те огурски племена" (от тюрк. on, 'десет' + ogur). Името ogur ~ oguz бива тълкувано като „стрелите" (от тюрк. oq, 'стрела' + суф. за мн.ч. -°r ~ -°z). Известна е старата тюрко-монголска (и хунска) практика военно-политическите племенни единици в номадския съюз да се обозначават като „стрели" - тюрк. oq, монг. sumun („стрела",

група от 100 – 200 бойци), мандж. nira („стрела“, отделение от 10 души). Знае се също, че редица алтайски етноними били образувани чрез съчетаване с някакво числително, посочващо броя на основните родове или племена, например др. тюрк. on oq ('народа на 10-те стрели'), toquz oguz ('9-те огузи', наречени в китайските извори kiu sing, '9-те племена') и т.н. (вж. повече примери при **Ligeti, L.** Die Herkunft des Volksnamen Kirgis. – KCsA, I, 1921–1925, 369–383; **Kowalski, T.** Zur Erklärung des Namen Kirgis. – KCsA, II, 1926–1932, 197–198). В този смисъл не е изключено подобно обяснение да намери също името 'утигури' (< *uturgur ~ *oturgur < *otur-ogur, т.е. otuz-oguz, '30-те огурски племена'). В рамките на предположенията остава и евентуалната връзка между елемента 'dur' от 'onogundur' и формите *tur/dur ~ *tul/dul, който елемент в такъв случай би могъл да отразява смесването на обединението on-oq (onogur) с „предтюркските“ алтайски племена dulo (tulo, tölö, tele) или с т.нар. „тур-и“ (срв. Tur-ul, Tur-an).

ЗА БЪЛГАРО–ТЮРКСКИТЕ СМЕШЕНИЯ И ПРОИЗХОДА НА ТУРСКОТО МАЛЦИНСТВО

Когато преди едно десетилетие започна последната фаза на наченатия след Априлския пленум курс към интеграция на турското малцинство[1], основният аргумент в партийната пропаганда бе свързан с евентуалния му български произход. Идеята не бе нова. Винаги се е знаело, че една неопределена част от българските турци представляват потомци на ислямизирано и впоследствие турцизирано местно балканско население. Още през миналия век последният губернатор на Дунавския вилает, Митхад Паша, признава, че сред българите има над един милион мюсюлмани, които не са дошли от Мала Азия, а са „потомци на българи, обърнати в исляма по време на завоеванието и през следващите години“[2]. По-късно въпросът за българското потекло на част от това население отново бива засяган по един или друг повод, без обаче да играе решаваща роля при определяне на малцинствената политика. Едва след Споразумението за събиране на семейства от 22.III.1968 г. и допълнителния протокол към него от 14.XI.1977 г., при което между 1969 и 1978 г. в Турция се изселват около 130 000 души, започва да се лансира тезата, че в страната повече не са останали жители с действителен турски произход. Това дава основание на Т. Живков да заяви, че националният въпрос е окончателно решен и разкрива пътя за форсирано изграждане на „единната социалистическа нация“. В средата на 80-те години вече се твърди, че не само някаква част, а всички турци по нашите земи имат българско етническо

потекло. „Те са плът от плътта и кръв от кръвта на българския народ“ – заключава ЦК на БКП. – „България не включва в своите територии чужди земи, в българския народ не влизат части от други народи и нации“. С подобна словесна еквилибристика властите се опитваха да отрекат съществуването на каквито и да било чужди народностни групи в страната и най-вече на турската етнорелигиозна общност, която никъде в билатералните спогодби не била дефинирана като „национално малцинство“. Така се търсеха и допълнителни доводи за доказване на генуинния произход на турскоезичните мюсюлмани.

След краха на „възродителния процес“ настъпиха промени в официалната малцинствена политика. Но и днес битува схващането, че около 90 % от българските турци произлизат от коренното население на страната. И тук възниква един от основните проблеми. Възможно ли е въобще да се установи конкретният произход на всяко турско семейство, за да се правят подобни обобщения? Кое ни дава основание да мислим, че всички „потурчени“ през османския период местни жители били славяноезични българи-християни? Та в границите на средновековна България живеели и други етнически групи – гърци, арменци, власи, тюрки… Те, както и и конфесионално различаващите се от българското православие общности, са били в еднаква степен, ако не и повече, изложени на ислямизационния натиск. Освен това не са изключени отделни по-ранни опити за проникване на исляма – не само в резултат на контактите със Златната орда и Ногайското ханство или вследствие на мнимото селджукско заселване в Добруджа, но далеч преди това – в дохристиянския период[3]. В това отношение слабо са проучени връзките между Дунавска и Воложка България, малко се знае и за съдбата на мюсюлманските военнопленници във Византия, групи от които може да са били използвани като работна сила в миите,

включително на територии, влизащи в днешните български земи. Така въпросът за етническото потекло на турскоезичните мюсюлмани в България се усложнява и не може да бъде решен еднозначно в полза на ислямизационните или на колонизационните процеси. В немалка степен той е свързан също с „**тюркското присъствие на Балканите в исторически план**“ и това навярно би било по-адекватно заглавие за тази студия, тъй като за „турско малцинство“ може да се говори едва от Освобождението насам.

Една такава тема обаче е прекалено обширна, за да бъде обект на ограничено по обем изследване. Тя крие и много бели страници от родната ни история, където далеч не всички проблеми са задоволително изяснени. Тепърва има да се осветляват редица страни на въпроса за „тюркското“ в нашия етногенезис, преди да се пристъпи към съставянето на какъвто и да било по-обобщаващ труд. Ето защо, рискувайки да бъда схематичен и да преповторя известни на специалистите неща, бих желал тук само да скицирам отделни аспекти на въпроса за **тюркобългарските взаимоотношения през вековете**.

***

Веднага следват няколко терминологични уточнения, свързани най-напред с понятията „**турски**“ и „**тюркски**“, които са въведени в научен оборот за обособяване на собствено турския език и народ от сродните нему народностни и езикови групи. Това разделяне не е познато във всички езици. Докато в английския например се прави разлика между „turkish“ и „turkic“, в немския съществува единствено формата „türkisch“, във френския – „turque“ или „turc“ и само от контекста или чрез допълнителни средства може да се разбере за

какво всъщност става дума. Разграничаването липсва и в турския език. Тук думата „türk“ се използва в двете значения, а това поражда съмнения, спекулации и обвинения в пантюркизъм, които не винаги са напълно безоснователни, особено когато „патриотично“ настроени турски интелектуалци обсебват цялата ни история. Но ако турските ни колеги прибягват до своя собствен етноним при обозначаване на тюркските народи от Централна и Средна Азия, не бива да ги упрекваме a priori във великотурски национализъм[4]. Наистина, повечето тюркоезични народи са възприели с времето отделни названия – татари, казахи, киргизи, узбеки и пр. В очите на научния свят обаче те винаги са били „тюрки“ (респ. „тюрко-татари“) и този термин се е наложил сред самите тях като обединяващо понятие за членовете на тюркската етнолингвистична общност.

Тук трябва да бъде отбелязана и формата „**türküt**“, използвана в научната книжнина във връзка с най-ранните етапи на тюркската политическа история, например когато става въпрос за Тюрк[ют]ския каганат. Тя е свързана с първите писмени сведения за тюрките в китайските династични хроники и се отнася до събития през VI в. н.е. Именно тогава китайските извори за пръв път споменават племето „T‘u-küe“ – название, насочващо към ранносредновековната форма *Türküt, произлязла навярно от съчетаване на етнонима Türk с монголския суфикс за множественост –ºt (т.е. „**türk-üt**“ = „тюрк-и“)[5]. Един друг термин, **Turān**, е възникнал на персийска почва като географско (а в известен смисъл и етнонимично)[6] обозначение на населените с тюркоезични народи територии на Средна Азия, разположени северно от иранския културен кръг[7]. Оттук в по-старата литература се среща понятието „туранski“ като синонимно название на нетурските тюркски

племена и народи от централната част на обширната евразийска степ.

Едва ли е необходимо да се обяснява, че по-обхватният термин „**алтайски**“ също има условен характер и се използва в науката за обозначаване на по-голямата общност на родствените тюркски, монголски и тунгузо-манджурски етнолингвистични групи, чийто генезис и отправна точка на разселване трябва да се търсят около „червените планини“ (Al-tay). Заедно с „уралските“ (т.е. угро-фински и самоедски) езици и народи те образували много по-обширното „**урало-алтайско**“ семейство, а в по-дълбока древност – навярно една „**урало-алтайско-дравидска**“ общност, показваща известни връзки с индоевропейските езици на запад, с японски и корейски на изток и имаща в по-далечна перспектива отношения с някои палеоазиатски и североамерикански езици, а в хипотетичен план – също с шумерски и отделни древни езици от месопотамския културен кръг[8]. В този смисъл, макар на пръв поглед равнозначни, термините „тюрко-българи“ и „хуно-българи“ в научната книжнина притежават различна семантична натовареност. Докато в първия случай е подчертана принадлежността на [пра]българите и техния език към тюркските народи и езици, във втория българите биват обособени като нещо по-различно, донякъде отделно от тюркския комплекс на алтайската етнолингвистична общност.

С това пристъпваме към същността на разглежданата тема. Българо-тюркските смешения и културни контакти протичат през няколко фази, съпоставими с основни етапи от историята на българския народ:

1. ***Паганистичен период*** – до и малко след покръстването (864), чрез което България излиза от „варварството“ и се приобщава към християнската цивилизация;

2. ***Византийско-български период*** – обхваща ромейското владичество и времето на Търновското царство: тогава България определено копира византийския културен модел;

3. ***Османски период*** – от края на XIV и началото на XV в., когато страната задълго бива инкорпорирана в мюсюлманската османска държава и в резултат настъпват значителни етнокултурни трансформации.

Трите периода съдържат различни по своя характер тюркски влияния и отразяват отделни фази от еволюцията на българската народност. В края на всеки от тях българите вече не са онова, което били дотогава. Те са погълнали нови етнически елементи и обратно – лишили са се от собствени групи и части в полза на други народи. През IX в. например нито българи, нито славяни вече са същите, както по времето на своя етногенезис или при установяването си на Балканите. По-късно в отвъддунавските земи и двата етноса биват постепенно разтворени в морето на тюркоезичните номади, сред унгарците и изграждащата се бъдеща румънска народност. Промени настъпват и във формиралия се (славяно)български народ на територията на Второто царство, особено след заселванията на печенези, узи и кумани, разместването на влашки групи население, разрастването на сръбското културно-политическо и етническо влияние на запад и перманентното „гръцко" въздействие от юг. Към края на този период около османската инвазия на Балканите се появяват и ромите – първите сведения за тях в егейския район датират от XIV в. Последвалите столетия са време на сериозни промени в етническия и културен ландшафт на българските земи. Непосредствено преди Освобождението тук вече 1/3 от цялото население били мохамедани – турци, татари, черкези, помаци, цигани-мюсюлмани и пр. Нееднороден бил съставът и на

християнското население и дори оформената вече българска нация след пет века развитие значително ще да се е отличавала от средновековния български народ, така както бил изменен и говореният от нея език. Сто години по-късно етническият състав на българите продължава да се променя. В него се вливат групи на гагаузко, циганско, турско население; наблюдават се процеси на ориентиране на българо-мохамедани към турската етнорелигиозна общност и на българските християни от югозапада – към все още изграждащото се „македонство". Това показва, че **формирането на народи и нации не бива да се разглежда като някакъв еднократен във времето акт, а по-скоро като еволюционен процес, в хода на който перманентно се достига до качествено нови състояния**. През всичкото това време тюркските влияния постоянно присъстват по българските земи, макар и с различна интензивност.

***

Първият период, покриващ епохата на Дунавското канство, протича при изявена хегемония на българите. Те налагат тук донесените от своята прародина и допълнително усвоените от хуни, авари и тюрк[ют]и управленчески традиции, които определят облика на новата държава – нейното устройство, военно-административна организация, свързаната с тях особена терминология и пр. От това време са запазени редица специфични изрази, лични и родови имена, титли, отделни думи и др., които до голяма степен позволяват да бъде причислен българският език към тюркското семейство на алтайската лингвистична общност.

Краят на този период не е отчетливо изразен, тъй като и след

покръстването оцеляват някои паганистични вярвания, българите в ежедневието продължават да говорят своя собствен език, книжовниците използват български технически термини[9], а държавното устройство все още носи унаследените традиционни черти. Налагането на християнството като общодържавна религия допринася за идеологическата спойка на населението. Още по-решаваща роля обаче играе възприемането на кирилицата и славянския език в богослужението, а оттук и в държавните дела. И ако дотогава взаимодействието между българи и славяни в културно-битовата област е водело на места до тяхното частично смесване[10], то с превръщането на славянския в официален църковен, литературен и административен език се ускорява процесът на консолидиране на новата (славяно)българска народност. Определени заслуги за това има и византийското господство, не след дълго последвало реформите в българското общество. То нивелирало различията между българи и славяни, превръщайки и двата етноса в еднаквопоставени поданици на империята.

Християнизацията променя облика на българската държава. Приет сред владетелите на цивилизования европейски свят, канът, сега вече княз, с прозелитична ревност воюва срещу старите традиции, нанасяйки удар отвътре на „българщината". Изоставянето на Плиска и пренасянето на столицата в Преслав символизира безвъзвратното скъсване с паганизма - един краен, макар навярно и необходим за времето си израз на духовната „модернизация" на страната. Този акт обаче явно не се ограничил само със символично забиване на копието в „медното гумно на прабългарите", а е бил съпроводен с допълнителни мероприятия по заличаване следите от миналото, особено след неуспешния бунт на част от българското болярство. Възможно е именно тогава да са били унищожени и някои

записи с „**поганското**" руническо писмо - онези, „черти и резки", за които съобщава Черноризец Храбър[11]. Заедно с това през X в. употребата на българския език вече ще да е била ограничена само на битово равнище – за междуличнтостните и вътрешносемейни комуникативни нужди на християнизираното българско население.

Но не само краят, а и началото на този период поставя много въпросителни. Тук не става дума единствено за „общо славянско-тюркските" контакти до V в., съгласно едно подразделение[12], или възможното формиране на славяните и под урало-алтайско влияние[13]. В много по-голяма степен нещата опират до етническия произход на самите българи. Прекалено малко, ако не почти нищо, се знае за онова тяхно ядро, което е било първоначален носител на етнонима (респ. на основната му семантична част)[14]. Приравняването на българите към ранните тюрки се дължи на ред традиционни причини, намиращи мотивация в българските езикови останки, обществения строй и военно-политическата организация, в следите от бита, културата и религиозния светоглед, които в една или друга степен са съпоставими с общия евразийски степен модел, а следователно и лесно усвоими от други (неалтайски) етноси.

От всички тези белези може би езиковите податки дават най-голямо основание за причисляване на българите към „тюрко-алтайските" народи. В преобладаващата си част обаче това са лични и родови имена, титли и специфични термини, сред които има доста нетюркски елементи. Освен това те са записани по начин, който не винаги отразява точно фонетичните особености в произношението.

Средновековна Европа никъде не е определяла българите като тюрки. Едва през X в. някои мюсюлмански автори споменават, че българския език бил подобен на хазарския (al-Iṣṭaḫrī, Ibn Hawqal) или че представлявал смесица от тюркски и хазарски (al-Bīrūnī). Те

визират обаче идиома на волжките българи, ако не дори само – на жителите в столицата Bulġār. В този смисъл трябва да тълкуваме и по-късното твърдение на M. Kašgari, че езикът на Bulġār, Suvār и [на] Päčänäg в близост до ромеите бил тюркски[15]. Хронологичната последователност на съобщенията ни изкушава да допуснем, че в тях може да е отразена постепенната тюркизация на воложкобългарския език (хазароподобен – хазаро-тюркски – тюркски), при това доста преди татарската инвазия през XIII в. Във всеки случай той явно представлявал една по-късна степен от развитието на [пра]българския, в която проличават вече огузки и кипчашки елементи. В него се откриват различни диалекти[16], а с приемането на исляма волжко-българският попада допълнително под влияние на формиралия се в Средна Азия ислямо-тюркски литературен език. Това трябва да се отчита при прокарване на лингвистични паралели между двете основни български групи и особено, когато става въпрос за езика на българите преди разпадане на Кубратовата държава и дори в по-ранните времена[17].

Запазеният изворов материал от Дунавска България също не дава възможност за по-прецизни заключения. Общоприето е схващането, че като цяло [пра]българският спадал към тюркската общност. Но дали той е бил такъв по начало, или в случая става въпрос за „алтайски“ език, примесен с тюркски елементи? Големият брой собствени имена и титли не са достатъчно надеждна основа, върху която да се градят точни изводи. Такива лексеми са „подвижни“ и лесно биват възприети дори от чужди народи[18]. Подобно е положението и с военната и календарна терминология. Названията на снаряжение, месеци и числителни имена насочват към език, близък до чувашкия, но показващ редица специфики, например при употребата на партянската дума σίμορ, samor (мишка – ср. СОМОР)

или при образуването на числителни-редни чрез наставката -^{o}m, т.е. една типична иранска граматична особеност в иначе „тюркския“ език на [пра]българите. И макар неславянските глоси от Именника да се тълкуват чрез чувашки и волжко-български съпоставки, по всяка вероятност те отразяват форми, стоящи по-близо до първоначалния „хуно-български“ език, отколкото до неговите по-късни варианти. Дали той би могъл да се определи като „тюркски“, зависи не на последно място и от смисъла, влаган в самия термин. Няколко съображения:

1. Формално погледнато, тюрките се появяват значително по-късно и то далеч на изток, по време, когато българите вече били познати в Европа. Най-ранните съобщения за T‘u-küe се отнасят до VI в., докато първите сигурни споменавания за българи датират от IV–V в., т.е. поне едно столетие по-рано.

2. Тюркските езици от самото си начало принадлежат към т.нар. Z-езици (също Šaz-езици), за разлика от групата на българските, които могат да бъдат определени като R- или (Lir-) езици. Това диференциране е свързано с характерни фонетични особености на двете групи, поради което при сродни думи, на общотюркските консонанти „z“ и „š“ в български съответствували „r“ и „l“. Цялата тази специфика насочва към един по-ранен стадий в развитието на алтайската общност. Може да се допусне, че в езиково отношение българите били или своеобразни „пред-тюрки“, или продукт на някакво смесване, осъществило се до оформянето на древнотюркския език. Неговите най-стари паметници датират от VI–VII в. и затова е трудно да се определят по-ранните му състояния и евентуални предшественици. В китайските анали са предадени думи, имена и титли от езика на „източните хуни“, които обаче в еднаква степен съдържат както древнотюркски, така и монголски

елементи. Същото се отнася и до езика на табгачите (T'o-pa, T'o-ba), управлявали Северен Китай между 436–557 г. Ето защо може би с основание заключават някои учени, че след като досега не са познати по-ранни форми на тюркски език от „древнотюркския", то и неговите предшественици не би трябвало да се обозначават като „тюркски"[19].

3. Особеностите на [пра]българските езикови реликти и спецификата на чувашкия език са дали основание чувашкият и [пра]българският да бъдат обособени в самостоятелна група от тюркското езиково семейство. Но тъй като преходът r>z вероятно е бил завършен още до формирането на тюркските езици, по-правилно би било [пра]българският R-език условно да се отнесе към една преходна група в алтайската лингвистична общност, заемала някога място между пратюркския (Z-) и прамонголския (R-) език[20], или да се разглежда като едното подразделение на възможната междинна „булгаро-тюркска", респ. „хунска" R-група, вторият клон от която ще да е бил представен от пра-тюркския Z-език[21]. Във всеки случай някои автори са склонни да отделят в алтайското семейство една самостоятелна „хунска" група[22], което вече съответства много по-добре на мястото на българите в общоалтайския етнолингвистичен комплекс.

4. Съвременният чувашки език, смятан за потомък на [пра]българския, основателно е причисляван към тюркското езиково семейство. Но той показва такива особености, които силно го отличават от останалите тюркски езици. В него се откриват следи от угрофински влияния, както и от допълнителен неизвестен субстрат. Сякаш в своята най-ранна форма езикът се е развивал на границата между тюркските (пра-тюркските) и други групи езици (монголски, уралски, хунски?). От друга страна, самият етноним

Ṭăvaš отвежда към името Suvar~Sabir, носено някога от самостоятелна етническа група, макар и родствена на древния български народ[23].

5. Големите различия между „българо-чувашката" и другите тюркски групи, които подхождат повече за отделни лингвистични комплекси, отколкото за паралелни клонове в едно и също езиково семейство, определено разграничават българите през V–VI в. от останалите тюркски народи. Това оправдава използването на термина „хуно-българи" – като такива са ги възприемали и техните европейски съвременници. Но хунският език, а оттук и етническият произход на хуните, и досега остават неизяснени. Hiung-nu например са били определяни като монголи, тюрки, фини, кети или иранци, като смесица от тюрки и монголи, тунгузи и монголи, от тюрки, монголи, тунгузи и фини и т.н. Западните хуни, в чиято държава влизали германи, алани, славяни и някои степни племена, също са идентифицирани с различни народи – с монголи, фини, славяни, българи, тюрки, кавказци и пр. Тази объркаността и липсата на достатъчно сигурни данни, потвърждаващи правилността на една или друга хипотеза, води някои учени до извода, че езикът на хуните не е спадал към което и да било познато днес езиково семейство, а по-скоро трябва да бъде разглеждан като непознат отмрял език (или езикова група), подобно на шумерския и угаритския[24].

6. До голяма степен това е валидно и за [пра]българите при тяхната по-ранна етногенеза. По това време те едва ли биха могли да се смятат за „тюрки". Не е изключено дори обособяването им като етнос да се е дължало на сливането на алтайски („хунски") и неалтайски (индоевропейски ираноезични + уралски) групи. Това обяснява също еволюцията на техния етноним (B°l + g + °r; B°l + g + °n)[25], който и едва на един по-късен етап, би могъл да

получи и други значения[26]. Къде и кога се извършило смесването, засега остава загадка. Навярно трябва да го търсим някъде в контактната зона между Иран и Туран, може би в Кавказ или по-скоро около Балх, Бухара и Самарканд – в някогашната бактрийско-согдейска територия от средноазиатска Месопотамия[27], т.е. в по-късния Тохаристан и държавата на „белите хуни“ (ефталитите)[28].

7. Именно в този район възниква т.нар. „руническо“ писмо, възприето от особена форма на арамейското, близка до древносогдийския шрифт. Първоначално то било предназначено за език от [пра]български или „хунски“ тип, в който липсвали звуците „z“ и „š“. Едва по-късно писмото било модифицирано с оглед на тюркската фонетична система и се появили обозначения за звуци, опониращи си по признака предно- и задноезичност. Така с помощта на идеограми и диактрични знаци, добавени към наличните форми, били образувани ново обозначения, като от „руните“ r^{1} (ᛋ) и l^{1} (ᛦ) възникнали графеми за z (Y) и š (Y и пр.)[29].

8. Продължителният живот на българите в ирано-алтайската номадска среда и приобщаването им към държавните образувания на хуни, авари и тюрк[ют]и, допринася за формирането на онези черти от техния бит, език и култура, по които те биват отнасяни към тюркската етнолингвистична общност. Във фазата, предхождаща основаването на Кубратовата държава, българите представлявали част от Тюрк[ют]ския каганат[30]. При своето отделяне, последвало династичните борби между Дулу и Нушиби[31], в новия племенен съюз влезли и други тюркски елементи. Наивно е да се мисли, че народностният състав на Велика България е бил еднороден. По всяка вероятност и сред българските групи, мигрирали на югозапад, също е имало разноетнични елементи. Това обяснява характера на езиковите останки, някои от които лесно се идентифицират като

„тюркски“, докато за други тази връзка е по-отдалечена.

Оттук с известни уговорки може да се направи изводът, че макар българите да пристигат на Дунав като тюркски или тюркизиран народ, първоначалният им произход навярно е бил „не-тюркски“ (смесен) или поне „пред-тюркски“. Разбира се, това няма значение за последвалия период. На Балканите българите са представители на онова огромно семейство източни народи, които науката условно определя като „тюркски“ или „тюрко-алтайски“. Въпросът е, доколко техният език е следвал общата еволюция на тюркското езиково семейство и в каква посока е продължавал да се развива - донякъде паралелно на воложко-българския, а донякъде и под влиянието на местните славянски и гръцки езици? Имало ли е наченки на огузация както в езика на българите край Волга и дали евентуално те са се дължали на общи тенденции във вътрешноезиковия развой или по-скоро на наличието на сроден огузки суперстрат?

И още нещо. Тезата за „претопяването“ би трябвало да се преосмисли, поне с оглед на неговия „terminus ante quem“. До християнизацията българите са господстващ елемент в своята държава. И да е имало известно етническо смесване, то не би дало такова силно отражение върху техния език и култура. По-скоро обратно – български думи и термини са навлезли в езика на местните славяни, включително и на тези отвъд Дунава. Може би тук е причината за трудното им идентифициране – те би трябвало да се търсят и сред (славянските и други) диалектизми в онези райони извън страната, които някога представлявали българска обител. Славянският език започва да измества българския едва след издигането му до литургичен писмен език[32]. Но дори и тогава българският продължил да битува като комуникативно средство в

ежедневието на неговите носители[33], т.е. групи българско население (особено редовите членове на обществото) ще да са запазили за по-дълго време своята етническа специфика, макар да са били изложени на засилващото се славянско и византийско влияние. По всяка вероятност техният език трябва да е изчезнал напълно (или да се е трансформирал) едва след XII в., т.е. по време на следващия етап от българо-тюркските взаимоотношения.

***

Възстановяването на византийското господство над земите по Долния Дунав е последвано от значителни промени в административно-политическата и културна област. Интегрирана в рамките на империята, България по-лесно възприема византийския културен модел. По-късно нейните владетели ще се титулуват „царе [т.е. цезари, императори] на българи и гърци“, ще се обличат по ромейска мода, а столицата Търново[34], ще получи прозвището „Велико“ и ще бъде наречена Царевец по аналогия на Цариград–Константинопол. Византийският период обаче има и друга съществена страна – именно оттогава датират първите заселвания на нови групи средновековни тюрки, които се установяват най-често там, където и преди е имало „тюрко-българско“ население. Това довежда до три взаимосвързани процеса:

1. „Ретюркизация“ на част от българите, т.е. съживяване и „обновление“ на техния тюрко-алтайски език и в този смисъл допълнителната му „тюркизация“, доколкото в него се наслоява огузки (по-късно и къпчашки) суперстрат, който променя основните му характеристики.

2. Сливане на новодошлите тюрки с части от завареното

българско население в нови тюркоезични етнографски български групи.

3. „Българизиране“ на някои от тях, т.е. присъединяването им към новата (славяно)българска народност в качеството на локални етнографски варианти на славяноезичното българско население.

Вторият етап в българо-тюркските отношения съдържа редица неясноти и поставя въпроси, чийто отговори са все още оспорвани. Например:

1. Кому принадлежат „каменните баби“ от с. Ендже, Шуменско? Ако се съди по техния стил и елементите в костюма и прическата, те би трябвало да се отнесат по-скоро към куманската култова пластика, отколкото към останките от [пра]българската култура.

2. Как трябва да се тълкува определянето на Калоян (1197–1207) като господар на българи и власи? Дали в случая действително става въпрос за влашко население или по-скоро за някакви тюркски номади? В средновековните документи от XIII в. понятията „влах, влашки“ вече не означавали непременно етнически произход, а и социален, свързан с основния поминък, т.е. били използвани също в смисъл на „номад“ и „пастир“[35]. Abu'l-Feda говори за „тюрко-власи“ на територията на днешна Румъния; V. Rubriqus, посетил двора на Великия монголски хан през 1253 г., споменава народа Illac или Blac в съседство на башкирите. По-късно R. Bacon твърди, че живеещите в страната на българския цар Асен Blaci произлизат от бившата Blacia („Blaci de Blacia majore“), близо до „Magna Hungaria“ край Урал. За тюркски народ Blaq или Bulaq (>Ulaq), подчинен някога на къпчаките, съобщават редица източни извори. Ето защо, може би в горния случай под названието „власи“ трябва да се разбират по-скоро куманите, които играели важна роля в историята на българските земи по време на Второто царство[36]. Тук още до

отхвърляне на византийското господство започнала да се формира нова българо-куманска аристокрация. Такова е потеклото както на първите Асеневци, така и на почти всички следващи династии (Тертеровци, Шишмановци, а също и рода на Балик в Добруджа). Друг е въпросът, че те винаги са се смятали за българи и са действали като такива, независимо от смесения си произход.

3. Какъв е бил езикът на куманите в България? По начало куманският се отнася към кипчашката група тюркски езици. Самите кумани са определяни от мюсюлманските автори като Qipčaq, Qïfčaq, а „половецката земя" – като Dešt-i Qipčaq. Повече лингвистична информация съдържа Codex Cumanicus, съставен в края на XIII – началото на XIV в. Той отразява обаче едно по-късно състояние на езика, което някои автори са склонни да приемат за „прататарски". Но тъй като при своето придвижване към Балканите куманите са абсорбирали редица огузки елементи, то и в езика на най-западните кумански племена ще да са настъпили известни промени, докато на изток в „Кипчакската степ" той е запазил в по-чист вид своята кипчашка характеристика. В най-голяма степен огузацията трябва да е засегнала онези куманski групи, които се заселили в Унгария и България сред установилите се тук преди тях печенежки и узки елементи.

4. Особено проблематичен е въпросът за локализиране на късномадските поселения, определяне на печенежко-куманската диаспора в България и идентифициране на потомците на средновековните тюрки сред днешното население на страната. Знае се, че през 40-те години на XI в. две печенежки „колена" (около 20 000 души) се отделят от своите сънародници и след като били кръстени в Дунава намират убежище на византийска територия в Добруджа. Този акт въвлича Византия във война с печенезите – две

години по-късно номадите нахлуват в империята. Те са отблъснати, а пленниците – заселени в района около Ниш, София и Скопие. Оттук близо 15 000 печенези били мобилизирани в Мала Азия, но се завърнали обратно в България – в областта „Сто могили" край Девня, където отхвърлили ромейското господство и запазили независимостта си за три десетилетия (1060–1090). Византийците били принудени постоянно да воюват с тях, за да могат отново да се наложат. След като през 1088 г. огромни печенежки маси мигрирали заедно със семействата си на юг, опустошавайки Тракия, император Алексий Комнин най-после успял чрез куманска подкрепа да се справи с номадската опасност. В битката край Енос близо до устието на Марица (1091) печенезите били смазани, повечето пленници (вкл. жени и деца) – изклани, а останалите – заселени в Мъгленско, Южна Македония.

И така, печенези били заселвани на имперска земя в западна България и по десния бряг на Долни Дунав – в североизточните райони на страната и Добруджа. Тук евентуално трябва да търсим и техните следи - като население, преминало към уседнал начин на живот, възприело от своите съседи общобългарските битови черти и превърнало се с времето навярно в отделна етнографска група. По-трудно е да бъде установено разселването на узи и особено кумани, селищата на които, след като България се откъснала от имперската власт, византийските автори естествено не познават. Друг е въпросът, с малоазийските селджуки - Анна Комнина споменава един корпус от Τουρχοι, обитаващи Ахрида (долината на Арда в Родопите, днешния Кърджалийски край), чиито потомци, ако са оцелели до XIV в., може да са били абсорбирани от османците. За „турски" съюзници на някои български царе съобщават различни извори. Към тези „турки" или „туркомани" спадали също

„туркопулите“ („турските деца“), а навярно и т.нар. „вардариоти“ край Солун, за които обаче отделни автори търсят маджарско потекло[37]. Що се отнася до узи и кумани, при тяхното локализиране биха могли да помогнат археологическите податки от късномадските погребения, доколкото е съществувало някакво различие в трупополагането - с глава на изток (при кумани) и на запад (при торки и печенези)[38]. Още по-важни обаче са топонимичните и други езикови сведения (лични имена и лексеми, запазени в старобългарски писмени паметници от предосманския период и в съвременните български диалекти), а така също съобщенията за някои събития от историята на Търновското царство. По всичко личи, че куманите се разпръснали нашироко из българските земи – в Македония, Софийско и Търновско, около Враца, Видин и Котел, по течението на р. Вит, в Силистренско и др. По-значителни групи узи и кумани ще да са уседнали навярно в Североизточна България - там, където преди тях се установило печенежко население, а още по-рано обитавали [пра]българите. Това неминуемо довело до нови етнокултурни напластявания сред „българизиращото“ се вече генуинно тюркско население, но реанимирало на места и тюркския език, особено в райони, където славянското влияние не било толкова силно.

В повечето случаи перманентното въздействие на славяноезичната среда допринесло за превръщане на новодошлите в обособени групи българско население. Такива може би са **шопите** около София, за които още К. Иречек напомня, че съдържат в женския си тип „тураноидни“ черти. По-късно те биват свързани с печенежкото племе Τζοπον (*Copon, Čopon, Čopan), намирало се по времето на К. Багрянородни в земите отвъд Днепър[39], докато в последното десетилетие отделни автори предпочитат да ги отнасят

към [пра]българите от епохата на Крум. Към техните особени белези трябва да се добави и специфичността на шопския фолклор, характерната му източна тоналност и необичайност на вокалните конструкции, които сякаш нямат познат аналог.

Друга етнографска група, за която може да се предполага печенежки произход, са **капанците** в Разградско, навярно абсорбирали на времето и определени куманski елементи. За тях също отделни изследователи търсят [пра]българско потекло. Съгласно К. Багрянородни обаче в средата на X в. край Дунава било разположено печенежкото племе Χοπόυ (*Qapan) и тъкмо към него може би спадали онези печенези, които първи се заселили в България. Капанците са смятани за „старо“ българско население, но при тях има елементи, издаващи смесени тюркски влияния. В говора им например съществува поява на протетично „и“ при думи, започващи с две съгласни, от които първата – „с“ или „з“ („исрàм“ вм. „срам“, „исчȕпен“ вм. „счупен“ и пр.). Тъй като тази особеност е регистрирана в писмени паметници от XII в., в случая не може да става въпрос за (османо)турско влияние. Тюркска особеност е навярно и наличието на удвоени думи, при което началната съгласна на втората се заменя с консонантата „м“ („пъдàр-мъдàр“, „кнȉшки-мнȉшки“ и др.). Може би тюркско е и обозначаването на северния вятър като „черен“, доколкото черното отговаря на севера в тюркската цветова символика. Повод за размисъл дават също някои особености от битовата култура. Някогашната ергенска прическа например е била с дълъг „перчȅн“ и се носела открито, без калпак. Главата се бръснела около перчема, а при дълга коса той бил сплитан на плитка (sic). До Освобождението мъжките капански „гàщи“ напомняли по кройка и цвят шопските беневреци. В шевицата на женските „рȉзи“ е използван особен кръстат бод, наречен

„куманski“. Техен специфичен орнаментален мотив са „петлетата“, които нямат аналог другаде, докато характерната шевица на ръкавите - т.нар. „кàпане“ (откъдето някои автори извличат самоназванието на капанците) се среща и сред **шиковците** – също „старо“ българско население, чието название не е изяснено[40]. Някога капанците пренасяли мляко в глинени стомни с две уши, чрез които съдът бил завързван за самара - една типично номадска и в частност печенежка практика. Специфична е и капанската „сȕврена“ възглавница, значението на която дума се обяснява чрез чувашки. Особени са също старите надгробни паметници, съдържащи антропоморфни черти, обърнати с лице на изток. Интересни са и приликите в женската прическа и украса между капанци и **хърцои** – още едно „старо“ българско население с възможен неславянски произход. Съществуват и редица други характерни черти, по които капанците се отличават от останалия български народ[41].

Особено място заемат **гагаузите** в Добруджа и черноморското крайбрежие. Тяхното православно вероизповедание и близкия до българските турски диалекти майчин език са озадачили учените още през миналия век. Към това се добавя изричното самоопределяне на гагаузите като „стари българи“ и разпространената сред тях „караманлийска“ религиозна книжнина (гръцко писмо, „турски“ език). Ето защо проблемът „гагаузи“ привлича вече няколко поколения изследователи, без да е решен напълно въпросът за техния произход. Гагаузкият идиом е определян като балкано-турски диалект или като самостоятелен език, възникнал в новотюркската епоха (XV–XX в.). Самите гагаузи, поради българското си самосъзнание, бит и култура могат да се смятат за българска **етнографска** група, говореща неславянски език. Доколкото обаче езикът е главния белег на „националното“, те биват приемани и за

етническа група с традиционна балканска култура. Навярно трябва да ги определим в крайна сметка като **късна тюркоезична група, процесът на чието формиране като етнос започнал някога в българската етническа територия, но бил прекъснат на определен етап на развитие**. Обособяването на гагаузите в България, където техните предци приели християнството, обяснява българското им самосъзнание и наличието на общобългарски бит и култура. Запазването на техния език, трансформиран до говор, близък на балканските турски диалекти, вероятно било обусловено от отслабване на славянското влияние. Не е изключено още по време на византийското господство да са били предприети опити за връщане към гръцката литургия особено в североизточните райони на страната, населявани някога от [пра]българи. С установяването на нови групи тюркско население гръцката религиозна терминология ще да се е утвърдила в „тюркоезичната“ българска среда. Именно тук през средновековието Цариградската патриаршия задълго запазва своите позиции чрез Варненската митрополия, обслужваща и Добруджанското крайбрежие. Тя останала подвластна на вселенския патриарх дори след присъединяването на Варна към Търновското царство (1201) и възстановяването на българската патриаршия (1235). Това може би обяснява възприемането на гръцкия като официален език в делата на Добруджанското деспотство през XIV в., както и използването на гръцки религиозни термини сред по-късните тюркоезични гагаузи[42]. Безспорно тук определена роля изиграва т.нар. „караманлийска“ литература, но тя възниква в една област на Мала Азия, където също имало българо-куманski елементи[43] и не е изключено всъщност караманлийците да са наследници на куманите, заселени някога във Византия. Бихме могли да се запитаме тогава, дали гагаузите не са в края на краищата

и „продукт“ на стремежите на Цариград да приобщи духовно неславяноезичните (български) християни?

Гагаузкият „проблем“ подсказва, че в средновековната българска народност наред с преобладаващата славяноезична част съществували и тюркоезични българи-християни. Тяхната съдба по време на османското господство е неясна. Навярно онези от тях, които запазили християнската си вяра, образували феномена „гагаузи“ или били допълнително славянизирани - дори през XIV в. в османските регистри все още фигурират българи с тюркски лични имена (Балика, Доган, Душман, Куман, Къвкан, Ногой, Пармак, Узгур, Чобан и пр.)[44]. Други обаче в резултат на ислямизационните процеси, се присъединили към османския народ. Изглежда в мнозинството си това били потомци на узите (гузи, огузи, торки). В етнолингвистично отношение те стояли най-близко до османските турци, а освен това някога се конфронтирали както с печенези, така и с кумани, които в много по-значителна степен поддържали тесни контакти с българите. Така може да се обясни и названието Uz eyāleti (Узки еялет), дадено през XVII в. от Евлия Челеби на североизточните български райони, чието турско население, поради особената му специфика, той определя като „читаци“. За узко потекло на делиорманските турци говорят също някои турски автори (например M. F. Köprülü).

Но и сред другите тюркоезични елементи също имало такива, които се влели в турската народност и това съвсем не изненадва. Части от българите, приели християнството далеч преди кумани и печенези, по-късно са обърнати в исляма. Колко по-лесно е било това за потомците на онези номади, чийто език и произход ги е свързвал повече с новите господари, отколкото със славянобългарската маса. Едва ли е за подценяване обстоятелството,

че почти навсякъде, където може да се говори за помюсюлманчвания и потурчвания, има следи всъщност и от предосманските тюрки. Проблемът е, че досега не е изучено достатъчно турското население в страната, за да се определят етнографските му групи и чрез съпоставка с материали от Турция да се разграничат „анадолските“ и „балканските“ варианти.

***

Османското господство изиграва решаваща роля не само за дооформяне на българската народност, но и за създаване на онзи тюрко-ислямски масив, който заляга в основата на „турското малцинство“. С османската инвазия всъщност завършва епохата на народопреселенията. На Запад тя приключва още през X в. с маджарското „Landnahme“, докато в Източна Европа продължава и по-късно – до идване на турците през XIV в. Това предопределя голямото изоставане на балканските народи от общоевропейския развой, което допълнително се задълбочава от изолацията им по време на османския период. За българите това означава почти деветвековно „отдалечаване“ от изградилите се междувременно западноевропейски традиции.

Столетия наред Балканите попиват като гъба последователните вълни на народопреселенията, превръщайки се в последен пристан за етноси, които едва тепърва ще се цивилизоват. Но ако някога Византия е влияела градивно, приобщавайки към своите ценности и „варварите“ на север от Константинопол, то с появата на османските турци нещата тук се усложняват. Като носители и ретранслатори на духовни стойности, които ако не чужди били поне конфронтиращи се с християнския мироглед на местното население,

османците толерирали една елитарна култура, различаваща се доста от заварената. Поради определящата роля на религията в живота на средновековното общество, адептите на новата цивилизация могли да съществуват само като мюсюлмани. Основната маса от населението, останала вярна на християнските ценности, била обречена да играе подчинена роля, без изгледи за просперитет. Самият факт, че България задълго остава вътрешноосманска зона негранича с европейския свят, допринася за още по-силно изолиране на българите от общоевропейското развитие и за подлагането им в много по-голяма степен на влиянието на османския бит. Липсата на здрава пъпна връв с духовните центрове на Европа ги изтласква далеч назад към традиционната народна култура. Те съхраняват нейната специфика (дори възраждат елементи от предхристиянския период) и се „вкопчват" в нея поради отсъствието на друга своя елитарна култура. Всичко това задържа българското развитие на едно по-примитивно равнище, поради което Освобождението заварва страната като своеобразен етнокултурен резерват. Нищо чудно, че българският фолклор днес така впечатлява Европа – в крайна сметка той предава особеностите на една ранносредновековна музика, която отдавна е изчезнала в съвременния цивилизован свят.

Османският период е и време на значителни етнодемографски промени. Със завоюването на страната в нея се установява новият турски народностен елемент. Това са не само военни контингенти и администрация, представители на религиозния култ и интелигенцията, но също номадизиращи пастирски групи и селско население, което тук намира своята нова родина. Трябва по-внимателно да се изучи поселищната мрежа в България през XV–XVII в. и да се съпостави с тази от предходния период, за да могат

евентуално да бъдат разграничени населените места в етнически план. Тогава навярно по-ясно ще проличат: (а) българските селища, запазили своите стари имена в оригинал, превод или турцизиран фонетичен вариант; (б) българските селища с чисто нови турски названия и (в) възможните османски поселения, за които липсват сведения от предишните векове. Във връзка с колонизацията е необходимо да се локализират по-прецизно допълнителните мюсюлмански заселвания (на татари, черкези и албанци), а така също да се проучи основно и въпросът за алианите, т.е. до каква степен те са продукт на бекташийската пропаганда или отчасти и на заселванията на шиити в Балканския регион.

Времето на османското господство е свързано и с разпространяване на мохамеданството в страната – един процес, който винаги е бил толериран и поощряван от управляващите среди. С това държавата наистина губела някои приходи (например от данъка джизие), но пък укрепвала позициите си в християнските провинции и уголемявала своя военен потенциал, възстановявайки човешките си загуби от войните. В този смисъл успехите на османското проникване в Централна Европа се дължат не на последно място и на онези свежи сили, които били постоянно изсмуквани от покорените балкански народи. Единична или масова, „доброволна" или принудителна, ислямизацията е продължавала през целия османски период. Може само да се предполага, че при насилствени помохамеданчвания населението в по-голяма степен запазвало чертите на стария си бит и култура (срв. помаците), докато доброволното преминаване към исляма водело до по-бързото съзнателно турцизиране, поради естествения стремеж на „новообърнатите" да се изравнят във всичко с потомствените мохамедани. Тогава трябва ли да се предявяват претенции към

потомците на онези бивши българи, които някога сами пожелали да станат част от господстващия османски народ?

Насилствено ислямизирани или не, приемници на местно балканско население или преселници от Анадола, мюсюлманите в България образуват една огромна предимно турскоезична общност, която след Освобождението загубва привилегирования си статут и се превръща в миноритетна група – част от комплексното „османско наследство“. Днес е трудно да се установи със сигурност нейният конкретен произход. В исторически план тук се разкриват различни пластове, които допълнително усложняват въпроса. Сред турското малцинство има потомци на:

1. Турски заселници от Мала Азия, които в еднаква степен произлизат както от Османския бейлик, така и от другите анадолски княжества, образувани след разпадането на Румския селджукски султанат. Но дори и техният състав едва ли е бил еднороден – нашествениците са включвали различни по своя произход мюсюлмански и ислямизирани елементи.

2. Турски групи, възникнали в резултат на помохамеданчване на местното население – (а) ислямизирани и турцизирани славяноезични българи; (б) ислямизирани и турцизирани тюркоезични българи; (в) ислямизирани и турцизирани други небългароезични християни.

3. Турци, водещи потеклото си от турцизирани (а) тюркоезични мюсюлмани (татари и пр.), заварени или заселени впоследствие по българските земи, както и от (б) нетюркоезични мюсюлмани (араби, перси, албанци, черкези, цигани, помаци), които постепенно се приобщили към османо-турската народност.

Всичко това показва, колко трудно може да бъде отдаден някакъв приоритет на „колонизационната“ или „ислямизационната“ теза за

произхода на турското малцинство. И в крайна сметка какво значение има етническият произход на човек, който днес изповядва исляма и се самоопределя традиционно като турчин? При политика, зачитаща неговите човешки (а не само в тесен смисъл - малцинствени) права, доказването на българското потекло сàмо би спомогнало той да се чувства още по-обвързан със своята собствена родина. В противен случай всяко ровичкане в миналото би го отблъснало от нея. Но дори и предците му да са били някогашни турски колонисти, то днес той е потомък на население, от векове живеещо на българска земя. И отново националната политика е тази, която би пробудила патриотични чувства, или обратно - нихилистични протурски настроения, сред това вече отдавнашно местно балканско население.[45]

***

Въпросът за българските турци е част от националния въпрос както за България, така и за република Турция и заляга в основата на двустранните им взаимоотношения. Но проблемите, които той създава у нас, не произтичат само от последователната турска политика. Трябва ли да виним Анкарските управници, че следват една постоянна линия спрямо т.нар. „външни“ турци, че в страната има перманентен „консенсус“ по отношение на турските малцинства зад граница и че всъщност си гледат работата, докато българските власти винаги са се лутали в своята малцинствена политика? За Турция е напълно естествено да проявява загриженост за мюсюлманите от европейския Югоизток, защото тя е единствената ислямска сила в Европа, която може да стори това и носи морална отговорност за съдбата на балканските мюсюлмани - остатък от

османското господство над тази част от континента. Друг е въпросът, че българските политици страдат или от комплекс за непълноценност, или от прекалена самонадеяност, дължащи се на недостатъчната осведоменост както на българите за самите себе си по отношение на развития свят, така също на този свят като цяло за българския народ. Във връзка с турското малцинство ние често сме обвинявани в нетолерантност (макар и никога да не сме допускали крайности, петнящи миналото на днешните „велики нации"), или обратно - сме си въобразявали, че можем сами да решим нещата, сякаш живеем на изолиран остров, а не в съвременния взаимообвързан свят. В историята на новата българска държава са познати различни опити за „справяне" с турския проблем. Никога обаче не е пристъпвано към интеграция с реална защита на културно-малцинствените права, за да могат турците-мюсюлмани, така както евреи, гърци и арменци, да намерят най-после достойното си място сред българската държавна нация. Дано това предизвикателство на времето получи своя адекватен отговор, който да съхрани българската държавност и запази страната ни пред всички бъдни изпитания.

Бележки

[1] Общ поглед върху историята на българските турци до края на Втората световна война е даден при **В. Стоянов**. Турското население на България и официалната малцинствена политика, 1878 – 1944 г. – В: Страници от българската история – 2.С., 1993, с. 192–210 и в преработен вариант: „Die türkische Minderheit Bulgariens bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges." – Österreichische Osthefte, Wien, Jhg. 36, 1994, H.2, 279–294. Историята на проблема в комунистическа България е обект на друга, готова за печат студия – „Българските турци след Втората световна война. От национално малцинство към етнокултурна анихилация" (59 м.с.). Авторът подготвя и отделно проучване върху събитията от 1985 – 1989 г.

[2] **Mithat Pacha**. La Turquie: Son passé, son present, son avenir. – Revue scientifique de la France et de l'étranger, No. 49, 8 Juin 1878, p.1152.

[3] Получените от сарацините „нечестиви книги", за които се споменава в отговорите на папа Николай I по допитванията на българите, вероятно са имали и своя кръг читатели. Срв. за това една непретенциозно озаглавена и малко подминавана статия на **Н. Мавродинов**. Исторически бележки - Известия на Българския археологияески институт, XII, 1938 (София 1939), 376–382 и по-специално на с. 380–382, където са изложени и други догадки.

[4] Често в популярни български публикации при позоваването на турски материали думата „türk" е превеждана произволно като „турчин, турски", а не в нейния по-широк смисъл, независимо от контекста на дадения извор. Така например в книгата на **П. Гочева**. През Босфора към възродителния процес (София, 1994) върху корицата е изобразена карта на разположението на съвременните тюркски народи. Оригиналното заглавие обаче – „Türklerin Yaşadıkları Sahalar" е преведено умишлено като „Области, в които живеят 'турци'. Пояснителният текст – комбинация от цитати из две турски монографии (срв. на с. 9) може да шокира всекиго: „'Турският свят' се разпростирал от Балканите включително до Тихия океан и от Ледовития океан до Тибет, с площ от 12 млн. кв. км и 200 млн. 'турци'. Трябва ли да

навлизаме в дебрите на семантиката, за да установим, че терминът "Türk dünyasi" (тюркски свят, светът на тюрките), подобно на много други подобни изрази (срв. ирански свят, светът на древните елини, на египтяните и пр.) акцентува върху общокултурния, а не конкретния етнически аспект и не би трябвало да се превежда като „турски"? Съчетанията „сръбски, полски, български и т.н. светове" са просто лишени от смисъл, но по-общото понятие „славянски свят" днес е изпълнено с определено съдържание.

Същото се отнася и до термините "türklük"и "türkçülük", свързани с идеята за пантюркизма. Паунка Гочева никъде не предлага тяхното обяснение, но предава турското заглавие на книгата на изтъкнатия унгарски тюрколог-лингвист Ласло Рашони - „Tarihte Türklük" отново като „Турският свят в историята" (с. 12), вместо с по-трудно преводимото, но далеч по-адекватното „Тюркството в историята", по аналогия на понятията „славянство", „германство" (Deutschtum) или „българщина"... Авторката изтъква, че след провъзгласяване на Република Турция „по спекулативни политически съображения бил възприет един и същ термин „тюрк" за обозначаване на тюрк и турчин" (с. 8). Тя обаче никъде не доказва, че това действително е станало със спекулативна цел, а не просто защото в езика липсва друга подходяща дума и самите турци са принудени да използват допълнителни уточнения, например Türkiye Türkleri (турски турци, турци от Турция), Balkan Türkleri (балкански турци), но Altay Türkleri (алтайски тюрки), Doğu Sibirya Türkleri (източносибирски тюрки) и пр.

Турският национализъм и стремежът за влияние сред другите тюркски народи представляват реални факти и П. Гочева добре отразява редица техни прояви. Младата турска нация – така както гръцката, румънската, албанската и др. – също е подвластна на общобалканския синдром да търси връзки с най-отдалечени във времето народи и епохи. Не само българската, но и турската историография вижда предшествениците на своя народ сред някогашните хуни, причислявани най-общо към тюрко-алтайската етнолингвистична общност. Ето защо турците се ласкаят да говорят в исторически план за 16 големи „тюркски" империи (срв. на с. 17–18). Не е ясно обаче, защо авторката се е смутила от констатацията, че „Гьоктурската (разбирай „гьоктюркска" – б.м., В.С.) азбука е първата турска (т.е. "тюркска"- б.м., В.С.) азбука, та е трябвало специално да подчертава пасажа (с. 18)? Дали е искала по този начин да „докаже" нелепостта на това

твърдение, дали самата тя е била шокирана от него, или просто не е знаела, че древнотюркското (орхоно-енисейско) „руническо" писмо действително е било първото адаптирано към тюркската фонетика писмо, използвано по времето на Тюрк[ют]ския каганат, т.е. в епохата на „гьок-" или „кьок-" тюрките, както те сами се назовавали?

Естествено, ние не сме в състояние да разберем, как точно възприемат обикновените турци употребата на думата „türk" в различните случаи. Това обаче не ни дава право да разменяме при превод нейните значения като аргумент в защита на една или друга теза.

[5] Към средата на столетието номадската държава на жуан жуаните била разтърсена от вътрешни междуособици. Гражданската война засилила центробежните тенденции и редица племена потърсили своята независимост. С помощта на едно от тях, T'u-küe, жуан жуаните успели да овладеят положението (около 546 г.). Когато обаче техният каган отказал да изпълни обещанието си и да омъжи своята дъщеря за принца на T'u-küe като награда за оказаната подкрепа, последният въстанал и в съюз с табгачите (кит. T'o-pa) нанесъл през 551/552 г. съкрушително поражение на своя сюзерен. Каганът се самоубил, а T'u-küe оглавили новия племенен съюз и скоро се превърнали в пълновластни господари на източната част от Средна Азия. Така на историческата сцена се появява първата тюркска държава, начело с Бумън каган, която бързо започнала да се разраства. Тя влиза в контакти със Сасанидски Иран (в 557 г. двете съюзени империи атакуват ефталитите в Бактрия), а малко по-късно, през 568 г. - и Византия.

[6] Терминът се среща и в ранните османски документи, например в „elqāb" (обръщение, inscriptio) от ферман на Мехмед II, адресиран накрая до „yerlerine Ṭūrān adamlarï", т.е. до „туранските люде по места" (или „туранците по места"). Това би могло да свидетелства за вече осъзната народностна съпринадлежност на османските турци още през XV в., ако не бяха някои съмнения в редовността на самия пример (вж. **В. Стоянов**. Дипломатика на средновековните извори. Владетелски документи. С., 1991, с. 193, бел. 204). В своя превод видният български османист Борис Недков е изпуснал (случайно?) въпросната дума, предпочитайки по-неангажиращото „хора по места" (срв. **Б. Недков**. Османотурска

дипломатика и палеография, I. София, 1966, с. 134–135).

[7] В това название може да се види една предхождаща същинския тюркски етноним по-ранна форма „tur“, съчетана с иранския суфикс за мн. ч. -an (т.е. tur-an = „тур-и“?). Унгарското обозначение на тюрките „török“, при което втората съставка -ök би съответствала на древния уралоалтайски суфикс за мн.ч. -ᵒk (срв. унг. kun – kunok, „кумани“; magyar - magyarok, „маджари“ и пр.), насочва към подобна „пред-тюркска“ форма на етнонима tᵒr, откъдето с добавяне на множествения суфикс -ᵒk се образувала формата tᵒrk (торк, турк, тюрк). Срв. **V. Stojanow**. Die Struktur und Bedeutung des bulgarischen Ethnomyms im Lichte einer Evolutionstheorie. – Etudes balkaniques, 1987, N 2, 65–87. Като название на страната на номадите в степната зона около Сър-даря, името „Turān“ е фиксирано още в Avesta. По-късно то преминава в средноперсийската „Книга на царете“ (Khvātay nāmak – ок. 630 г.), а след това – и в прочутия епос на Фирдоуси Šāh-nāme (X в.). Още от времето на партите насам (ок. 250 г. пр. Хр. – ок. 224 г. от н.е.) Turān олицетворявал силите на мрака и се намирал в постоянна опозиция на Иран. Но докато преди главните противници на иранската цивилизация от североизток били „азиатските хуни“ - Hiung-nu (по-късно и жуан жуаните), сред които вероятно имало „пра-тюркски“ племенни елементи и групи абсорбирано местно население (аси, саки, тохари), то с появата на тюрките през 553 г. името Turān в персийската традиция започва да се свързва изключително с тях.

[8] Ние не знаем кога е била формирана тази общност. Според някои предположения, прародината на т.нар. „***ностратически езици***“ (т.е. семито-хамитски, индоевропейски, урало-алтайски, дравидски, ескимо-алеутски и пр., за разлика от другата голяма група на „***сино-кавказките езици***“, т.е. сино-тибетски, северокавказки, енисейски и т.н.) е съществувала в Предна Азия от епохата на палеолита. С подобряване на климатичните условия и последвалите миграции тогавашните племена се разселили все по-надалеч, прекъсвайки взаимните си контакти. Във всеки случай още през неолита (8000–3000 г. пр. Хр.) пра-дравидските народи са обитавали земите южно от Хиндукуш и Хималаите – по течението на р. Инд на територията на днешен Пакистан, Югоизточен Афганистан и

Северозападна Индия. Именно тук, в Балуджистан, Синд и Пенджаб са открити следите на най-древната индуска цивилизация, създала културата на Мохенджо-Даро и Харапа. Урало-алтайската общност вероятно е била изградена на северозапад от дравидската – някъде по границата между Европа и Азия. Далеч преди четвъртото хилядолетие пр. Хр. тя се разпаднала на две, като пра-уралските народи останали в гористите и лесостепни райони на Източна Европа – от Урал до Балтийско море, а пра-алтайските се консолидирали източно от тях – между планините Урал, Тиен-шан, Хиндукуш и Алтай. Преди повече от 4000 г. пр. Хр. от пра-уралската общност се отделят носителите на по-късните самоедски езици, заселвайки се източно от Урал. Приблизително по същото време в Южна Месопотамия идват и шумерите, които различните хипотези свързват с дравидските, кавказките, урало-алтайските или дори пра-индоевропейските народи. Голямата експанзия на индо-европейците, започнала с арийската миграция на изток (ок. 2300 – ок. 1800 г. пр. Хр.), предизвиква допълнителни разместванията. Древните угрофини биват изтикани още по- на север и достигат Бяло и Баренцово море, част от самоедите се разселват в посока на Енисей, дравидите отстъпват към Южна Индия, а пра-алтайците се установяват в района на Алтай, Байкалското езеро, Монголия и Северен Китай. Тук протичат онези етнолингвистични трансформации, в резултат на които алтайската общност се разчленява на тюркска, монголска и тунгузо-манджурска, както навярно и на онази отделна или междинна (между пра-тюркски и пра-монголски) езикова група, към която обикновено биват причислявани хунските и „българските“ народи.

[9] Срв. приписката на Тудор Докс от 907 г., в която годината на покръстването е посочена като „ѠТХ БѠХТИ“.

[10] Чрез привличане на славянски първенци в държавната йерархия и оттук – тяхното „побългаряване“ (срв. ЧРЬГОУБѢИАНА МОСТИЧЬ – ако от името въобще може да се съди за етническия произход на „вътрешния боил“), чрез смесени бракове, водещи до постепенно „славянизиране“ на българите, а така също благодарение на съвместния живот в някои общи поселения, за които съдим по археологическите и антропологични резултати от проучването на ранносредновековните погребения.

[11] Въпреки преобладаващото схващане, че „Именникът на българските

канове“ е бил съставен първоначално на гръцки, а след това преведен на славянобългарски, може да се допусне съществуването някога на един по-ранен негов „рунически“ първообраз, изготвен върху ”мек“ писмен материал (дърво, кост?) и унищожен впоследствие заедно с други „езически“ текстове. Към това насочват не само следите от подобна практика сред авари и тюрки, но и лаконичният формален стил на текста, който с оглед възможностите на руническото писмо спокойно би се побрал на няколко дъсчици. Повод за размисъл дават и неславянските (алтайски?) елементи в записа. Защо те са останали непроменени? Дали наистина, защото съставителят (респ. преводачът) на текста не е познавал тяхното значение, както обикновено се приема? Ако това е така, защо тогава вместо очакваното гръцко sigor (срв. σιγορ ελεμ) намираме в Именника формата ШЕГОРЪ, отразяваща далеч по-правилно българските фонетични особености? (Срв. балг. шаран – тур. sazan; балг. шавар – тур. saz; балг. шегор – тур. sıġır). Явно авторът на текста е бил наясно както със смисъла на самите думи, така и с тяхното истинско произношение. Той ги е смятал за общоизвестни термини, чието обяснение не е необходимо. Това отвежда към незапазения старобългарски оригинал на трите преписа, съставен навярно през IX–X в., когато старата календарна система все още не е била забравена. Едва ли обаче първоначалният текст на Именника е бил изготвен по времето на Симеон, както предполагат отделни изследователи. В такъв случай той нямаше да свършва още с Умар, пропускайки такива владетели като Крум, Омуртаг и дори Борис. Или може би при превода на хипотетичния гръцки първообраз неизвестният книжовник фонетично е коригирал записа в частта му, засягаща алтайските глоси? Това също би било възможно, без да излиза от рамките на едно предположение. Защото срещу „гръцката хипотеза“ говорят и някои други особености на текста, например начинът на предаване на посесивни отношения (срв. РОДЪ ЄМОУ, ЛѢТЪ ЄМОУ), който в много по-голяма степен съответства на тюркския (и алтайски) модел, отколкото на индоевропейската морфология.

[12] Вж. **Е. Боев**. За българо-тюркските езикови връзки. – Известия на Института за български език, 16, 1968, 177–183.

[13] Срв. **P. Tzvetkov**. A History of the Balkans. A Regional Overview from a Bulgarian Perspektive. San Francisco, 1993, vol. I, p. 10–56.

[14] Срв. при **V. Stojanow**. Struktur (вж. тук в бел. 7); **V. Stojanow**. Die Entwicklung des Bulgaren-Ethnonyms. Grundlagen einer Hypothese. In: Proceedings of the 32nd International Congress for Asian and North African Studies (Hamburg, 26th–30th August 1986), Stuttgart 1992, pp. 618–619 (= Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Supplementa – 9).

[15] Вж. **C. Brockelmann**. Maḥmud al-Kašgharī über die Sprachen und die Stämme der Türken im 11. Jahrh. – Kőrösi-Csoma Archivum, I, 1921–1925, 26–40. Поставянето на българи редом със сувари недвусмислено локализира тяхното място във Волжко-Камския регион. В случая „ромейското съседство“ се отнася до печенезите - от тях в посока на изток започва изброяването на тюркските народи, сред които обаче ***българите не са споменати***. Според едно мнение, големият тюркски лексикограф едва ли е имал непосредствени впечатления от езика на воложките българи и когато говори за тях е визирал по-скоро жителите на столицата Bulġār, обитавана по негово време от други – фински и тюркси етноси (преди всичко къпчаци и огузи). Срв. **O. Pritsak**. Kāšġarīs Angaben über die Sprache der Bolgaren. – ZDMG, 109 (N.F. 34), 1954, 92–116.

[16] На племената Bulgār (Bulkār), Esgel (Eskel, Eškel) и Bersūlā, както ги определят някои източни автори, напр. al-Gardīzī в средата на XI в. (вж. A. P. Martinez. Gardīzī's Two Chapters on the Turks. – Archivum Eurasiae Medii Aevi, 2, 1982, 109–217). Срв. също паралелната употреба на формите Ğaušir и Ğaušiz за обозначаване на местен хидроним край гр. Bulġār по времето на Ibn Faḍlan (X в.), а така също вариантното изписване на числителното „седем“ (с начални g- и y-) в епиграфски паметници от 1311 г. (по **С. Димитров**. Първобългарският надпис от Преслав. – Исторически Преглед, 1991, кн. 1, 5–20 с посочените там източници).

[17] Във връзка с езика на волжките българи възникват някои въпроси, които все още не са достатъчно изяснени. Каква фаза на развитие отразява той? Доколко тя е продукт на собствен вътрешноезиков развой, а не се дължи на своеобразна „тюркизация“, плод на външни влияния и етнически смешения в региона? След монголо-татарската инвазия, а навярно още по време на куманите, езикът на волжките българи започнал да придобива характерни къпчашки черти, за да се развие по-късно до „казано-татарски“.

Но дали предхождащата „огузация“ е била неизбежен еволюционен етап или е причинена по-скоро от поглъщането на „огузки“ елементи сред волжко-българския народ? И накрая – имало ли е сходни тенденции на развитие в езика на дунавските българи и на какво евентуално са се дължали те?

[18] Срв. например [пра]българската титла „кавхан“ (καυχανος, καπχανος, κοπχάνος), съпоставима не само с аварската capanus, древнотюркската qarγan, но също с древнокорейската kŭpkan и древнокитайската *kiap kân (срв. **S. Rosén**. Korean Contribution to the Etymology of the Word XAN~XAГAN. – Asiatische Studien, 34, Bern 1980, 147–159). В тази връзка интересно е и общотюркското обозначение за „бог“ и „небе“ - tengri, tängri, tenri, tanrı …, възлизащо към една първоначална форма *tangri (бълг. tangra, якут. tangara), която по всяка вероятност няма тюркски произход. Липсата на вокална хармония в нея и необичайното звукосъчетание -ngr- насочват към едно „пред-тюркско“ състояние на езика. Вероятно в случая става въпрос за по-древна заемка в алтайските езици, доколкото шумерското „dengir“ означава „звезда“, а божество-демиург с подобно название (Tangaroa, Tagaroa) е добре познато и в Полинезия. Тук то е проникнало навярно от меланезийския културен ареал, може би чрез антропоморфизиране на местния тотем-ястреб, Tagaro. Любопитно би било да се съпоставят орелът и соколът като символи на слънцето и небесния бог сред много източни народи (включително като атрибут на Тангра при прабългарите) с названието на ястреба Tagaro, което чрез двустепенен фонетичен преход r > l и l > n, присъщ на някои азиатски езици, се доближава до тюркското и [пра]българското обозначение за „сокол“ - срв. тѫгланъ (tȍgan, tȃgan) от старобългарски надпис с изображение на птица в скалната църква край Мурфатлар (Северна Добруджа).

[19] Вж. **A. von Gabain**. Alttürkische Grammatik. Wiesbaden [3]1974, p. 2 (= Porta Linguarum Orientalium, Neue Serie – XV).

[20] Вж. **K. H. Menges**. Classification of the Turkic Languages. – In: Philologiae Turcicae Fundamenta, I. Wiesbaden 1959, p. 6.

[21] Срв. **N. Poppe**. Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhälthis zu den Türksprachen. –KCsA II, 1926–1932, 65–83 (и по специално на с. 79–81).

[22] Напр. **K. H. Menges**. The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies. Wiesbaden 1968, pp. 56–57 и пр. (= Ural-Altaische Bibliothek, Bd. XV).

[23] Сабирите спадали към пра-монголските по произход Hsien-pi. Съгласно китайските извори, клон на тяхната управляваща династия някога се нарекъл T'o-pa (вж. **O. Pritsak**. From the Säbir to the Hungarians. – In: Hungaro-Turcica. Studies in Honor of Julius Németh. Budapest 1976, pp. 17–30 и по-специално на с. 28). Същевременно T'o-pa, To-ba били онова алтайско племе, което в първите векове на нашата ера играело важна роля в Северен Китай. Същото име срещаме в самоназванията на днешните тувинци, карагаси и други групи северноалтайски тюрки (toba, tofa, tufa, tuva), чиито идиоми съдържат някои специфики, характерни и за чувашкия език.

[24] Вж. задълбоченото изследване на **G. Doerfer**. Zur Sprache der Hunnen – Central Asiatic Journal, 17, 1973, 1–50.

[25] Анализът на българското име отвежда към основата *bºl, възникнала чрез фузия на корневата морфема bº (също mº, pº, fº), носителка на основното значение в смисъл на „битие, съществуване“, с афиксалната морфема -l/-n, в резултат на което се е образувала нова неразложима основа. Тази праформа *bºl (с фонетични варианти bar, bal, ban; pal, pan; mar, maz, maž, mal, man и т.н.) представлява древна евразийска лексема, застъпена сред огромен брой географски и етнически названия, която наред с останалата си семантика притежава основното значение „същество, човек, мъж“. С присъединяване към нея на suffix pluralis, например -k/-g, -t/-d и пр., възниква множествена основа, обозначаваща някакъв брой мъже, група от хора, люде. В процеса на езиковия развой подобни лексеми могат да придобият ново съдържание и от обозначение на определено делимо множество да се превърнат в название на една неразчленима съвкупност. Използваните при това форманти обикновено губят събирателния си характер и се сливат с основата, което позволява впоследствие към тях да се прибавят други множествени показатели. Новата по съдържание дума вече бива разглеждана не като колективно наименование на група мъже

(хора), а като съвсем различна основа в ед.ч. (род, племе). Подобни форми представляват най-ранното самоопределяне на всеки етнос и съответстват на неговото първоначално [само]название. Навярно тук трябва да отнесем и предшественика на същинския български етноним - Bulg, Bolk, Balh (*b°lk). Възможно е обаче целият този процес да бъде повторен на по-високо структурно равнище и веднъж превърната в семантично нова единица („хора“ > „[на]род“) думата отново до получи множествени показатели (например -°r, -°n и пр.), като образува по-обхватно колективно название („род[ове]“ > „племе, народ“), обединяващо представата за отделните кланове в една цяло понятие. Така вероятно е възникнало и новото множествено обозначение за всички родствени и чужди по произход племена, съставляващи [пра]българската етническа общност. Като колективно наименование тази форма е получила и значението на български етноним: Bulgar, Balkar, Burgar, Burğan и пр. Вж. по-подробно при **V. Stojanow**. Struktur; **V. Stojanow**. Entwicklung.

[26] Вкл. и това на „фосатиси“. По този въпрос вж. от най-ново време дисертацията на **Хр. Тодоров-Бемберски**. Етнонимът българи – история и същност. София 1993 (210 м.с.).

[27] Басейна на Oxos (Аму-даря) Jaxartes (Сър-даря). В Ахеменидски Иран (VI–V в. пр. Хр.) Бактрия обхващала Памир със северните склонове на Хиндукуш и се разпростирала по горното и средно течение на Аму-даря, граничейки на север със Согдия, на северозапад с Хорезм, а на запад със страната на партите. След походите на Александър Велики, при което през 329 г. пр. Хр. той достига Сър-даря (някои подробности вж. при **J.A.Boyle**. Alexander and the Turcs. – In: Tractata Altaica. Denis Sinor... dedicata. Wiesbaden 1976, 107–117), Согдия и Бактрия биват включени в новата „световна“ империя и по-късно образуват „гръко-бактрийската държава“, чиято столица Бактра (Балх) по маршрута на древния „копринен“ път израснала като виден елинистичен културен център. Извън завоеванията останал Хорезм или Xwarizm (т.е. xvar-zem, „земя на слънцето“) – онази легендарна земя от Авеста, където Ахура-Мазда се „разкрил“ на Заратустра. Сега нейното коренно население попаднало изцяло в обкръжението на саки и масагети. По-късно, когато през 129 г. пр. Хр. тохарите окупирали Согдо-

Бактрия, някои групи саки (или сармати) мигрирали на запад (вж. **G. Vernadsky**. Sur l'origine des Alains. – Byzantion, 16, 1944, 81–86). Едва ли обаче в Хорезм трябва да се търси древната прародина и на хърватите, както предполага **G. Vernadsky**. The Origin of the Name Rus'. – Südost-Forschungen, 15, 1956, 167–179, тълкувайки техния етноним като като „sun-peoples“ от иранското xvarva, „sun-like“ и множествения суфикс -at. Настина, сред хърватите имало запазени някои степни традиции, имена и титли с определен източен произход, поради което потеклото им се свързва не само със славяните, но също с ирано-сарматските и тюркски народи. Те познавали също мотива за петте братя, известен ни от легендата за Кубрат и неговите синове, като тук Chrobatos (срв. Кубрат – Κούβρατος, Κοαρᾶτος, Κροβατος) бил един от основателите на хърватската държава. Това загатва за ранни българо-хърватски контакти от преди заселването на двата народа на Балканите. По-вероятно е обаче те да са били осъществени в рамките на Аварския каганат, отколкото далеч на изток в Средна Азия. (За хърватската етногенеза вж. **W. Pohl**. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München 1988, pp. 261–268).

[28] В този регион – около Хиндукуш и Памир търси напоследък прародината на българите и Петър Добрев, който разви своята интересна теза в поредица от публикации, ориентирани предимно към масовия читател. Вж. **П. Добрев**. Прабългарите. Произход, език, култура. Нов прочит. С., 1991; **П. Добрев**. Каменната книга на прабългарите. С., 1992; **П. Добрев**. Необясненото и необикновеното в ранната българска история. Книга за всеки българин. С., 1993; **П. Добрев**. Светът на прабългарите. Прародина, преселение, военно дело, писменост и календар, религия и обичаи, държавност. С., 1994; **П. Добрев**. Преоткриването на прабългарския календар. С., 1994; **П. Добрев**. Езикът на Аспаруховите и Куберови българи. Речник и граматика.1995 С., П. Добрев. История на българската държавност. С.,1995 ; **P. Dobrev**. Inschriften und Alphabet der Urbulgaren. Sofia, 1995 (= Universum Protobulgaricum, Bd. 1).

[29] Вж. **A. Róna-Tas**. On the Development and Origin of the East Turkic „Runic“ Script. – Acta Orientalia Acid. Sci. Hungarine, 41, 1987, 7–14. Вж. също **H.W.Haussig**. Der historische Hintergrund der Runenfunde in Osteuropa und Zentralasien. – In: Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa.

Wiesbaden, 1985, 81–132 (= Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Bd. 19).

[30] Вж. синтезирано в дисертацията на **Хр. Димитров**. България и номадите до началото на XI век. София 1986 (325 м.с., на с. 83–95).

[31] Tu-lu и Nu-ši-pi били основните групировки в съюза на „Десетте племена (стрели)“ или On Oq, за които споменават китайските извори през 635 г. Всяко отделно племе в тях водело самостоятелен живот и се подчинявало на собствения предводител – 5 č'o (čor) при Tu-lu и 5 k'i-kin (tegin?) при Nu-ši-pi. Понякога племената се обединявали под ръководството на общ върховен хан, който бил избиран предимно от групата на Tu-lu. Вж. подробности при **M. Adamović**. Die alten Oghuzen. – Materialia Turcica, 7–8, 1981–1982 (Bochum 1983), 26–49 (= Byzantino-Altaica. Festschrift für H.W.Haussig zum 65. Geburtstag). Обикновено On Oq от китайските извори се свързват с познатите на запад оногури (on-ogur, в случая -°r е суфикс за мн.ч.), едно от основните [пра]български племена. Тук на Tu-lu отговаря българският династичен род Дуло, а Nu-ši-pi биват отнасяни към известното в Иран и Северното Причерноморие име Ermi, което също се среща като родово название сред българите (Ерми, Ερμηαρης). В аваро-персийската акция срещу Константинопол през 662 г. българската част била предвождана от някои си Ερμιτζις. Името на един друг вожд от тази племенна групировка – Ἀσκήλ, съвпада с обозначението на воложко-българските Askel, Eskel (есегели). Възможно е пред-тюркски групи на Ermi да са били включени в хунското племе Hermi-chion. Срв. също Chion с Chionitae, чийто предводител Grumbates (от иран. *Grum-bat = Krum-pat, т.е. цар Крум?) яздел пред персийската войска отляво на шах Шапур II (вж. **H.W.Haussig**. Einige Bemerkungen zu der Arbeit von J. Werner über den Schatz von Malaja Pereščepina. - Materialia Turcica, 10, 1984 (Bochum 1985), 1–30).

[32] Ако Византия бе стимулирала създаването на шрифт на българска (а на славянска) основа, който да има църковно-административно и литературно приложение, сега може би щяхме да търсим следите от някогашните южни славяни по нашите земи!

[33] Един паралел предлага непроучената история на ромите. За шест

столетия от XIV в. насам техният език не е изчезнал, въпреки че през това време циганите били подлагани на най-различни културни въздействия.

[34] С вероятна тюрко-алтайска етимология в смисъл на „владетелска резиденция“, „Княжево“ (от türün, turun ~ tudun, т.е. „княз“).

[35] В Северна Албания например са засвидетелствани „влашки“ фамилии и отделни лица, носещи името Kuman, Komani, Komanic. Вж. **I. Schütz**. Les contacts médiévaux albano-comans reflétés par l'onomastique de Kosovo. – Acta Orientalia Hung.,, 40, 1986, 293–300.

[36] Вж. **Хр.Тодоров-Бемберски**. Някои факти и съображения относно едно погрешно тълкуване на Асеневската титла „цар на българи и власи“. – Български език, 1989, кн.3, 222–224. Вж. също **L. Rásonyi**. Bulaqs and Oγuzs in Mediaeval Transylvania. – AOH, 33, 1979, 129–151, който обаче смята, че още през IX–X в. съществувала симбиоза между B[u]laq и Bulgar в българските земи по средното течение на Дунава (срв. „Gelou, dux Blacorum“, с когото воювали заселващите се тук маджари).

[37] Вж. **N. Oikonomides**. Vardariotes - W.l.nd.r: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934. – Südost-Forschungen, 32, 1973, 1–8.

[38] Вж. при **С. А. Плетнева**. Половецкие каменные изваяния. – Археология СССР. Свод археологических источников, Е 4–2, М., 1974 (на с. 72).

[39] Вж. **В. Добруский**. Няколко историческо-археологически бележки. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. 3, 1890, 41–47 (на с. 41–44: I. Крепостта Батил над Бояна). Вж. също **Ю. Трифонов**. По произхода на името „шопъ“. – Списание на БАН, кн. XII, Клон Историко-филологически и философо обществен 12, 1922, 122–158, който обаче е на друго мнение. В народната етимология „шоп, шопи“ < „сопа, сопи“ е доловена навярно някаква взаимовръзка, доколкото формите „sopa“ и „šop“, както и личните имена Čapa, Dzopa и пр. стоят във връзка с иранското čor, čub (тояга), съдържащо се в думите čoban ~ čuban, čupan, župan, špan, ispan… и означаващи същевременно „пастир“, благородническа титла и собствена име, подобно на печенежкото Τζοπον. В стария български език „джоп“ и „чоп“ означавали военна тояга, вид боздуган, а боздуганът е бил

характерно за печенезите оръжие.

[40] Дали то няма някаква връзка със „сики", „сикули", „ес[е]гели"?

[41] Вж. за тях „Капанци. Бит и култура на старото българско население в Североизточна България." Етнографски и езикови проучвания. С., 1985.

[42] Вж. за тях по-подробно в наскоро защитената дисертация на **И. Градешлиев**. Гагаузите от Добруджанското причерноморие. Християнство и народен календар. София 1993 (257 м.с.).

[43] Срв. при **И. Татарлъ**. Към въпроса за българските племена и държавни образувания в Мала Азия през XI–XV в. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. II. С., 1982, с. 385–396.

[44] Вж. **В. Стоянов**. Наблюдения върху османотурските документални извори за „специалните" категории население в земите под османска власт. – Исторически преглед, 1988, кн. 3 , 58–70 (на с. 62).

[45] Изхождайки от спецификата на „турския проблем" не бива да се забравя, че по силата на историческите обстоятелства днес българските турци могат да се смятат за почти толкова „автохонни", колкото и останалите жители на страната. Тук не става въпрос за етническия произход. Възможността част от тях да са потомци на ислямизирани българи не оправдава асимилацията, както не я оправдават и позоваванията на прецеденти от старата турска история. Продължителността на османското господство обаче сама по себе си е достатъчно основание да приемем днешните български турци като местно население. Ето защо и отношението към тях трябва да е адекватно, още повече, че това население в много по-голяма степен е свързано с новата българска история, отколкото с развитието на републиканска Турция. В този смисъл то принадлежи на България, част е от нейния народностен потенциал и всеки опит за изолирането му като чужд на българската нация елемент или за решаването на проблемите чрез изселване (респ. с насилствена асимилация) са погрешни ходове, дестабилизиращи развитието на страната.

Валери Стоянов

BULGARO - TURCICA 1

*** ЕТНОНИМЪТ „БЪЛГАРИ"**
*** ЗА БЪЛГАРО-ТЮРКСКИТЕ СМЕШЕНИЯ**

Редактор и издател Пламен Анакиев
София 1412, ул."Синчец"1, тел: 66-99-24

Всички права запазени. Никакъв текст от тази книга не може да бъде публикуван без писменото съгласие на издателя.

Цена за България лв
Price for abroad USD 4

Издателска къща ***Огледало***
София 1997

ПЕЧАТНИ ГРЕШКИ

* ЕТНОНИМЪТ "БЪЛГАРИ"
* ЗА БЪЛГАРО-ТЮРКСКИТЕ СМЕШЕНИЯ

Стр.	Ред	Напечатано	Да се чете	По вина на
43	1 отг.	l ~ s	l ~ š	кор.
46	11 отд.	baca	bača	кор.
65	5 отг.	согдейска	согдийска	кор.
65	15 отд.	r^1 (𐽆) и l^1 (𐽅)	r^1 (𐽄) и l^1 (Y)	кор.
65	14 отд.	z (𐽄) и š(𐽄и пр.)	z (𐽆) и š (𐽅𐽄 𐽄и пр.)	кор.
70	5 отд.	Τουρχοι	Τουρκοι	авт.
82	4 отд.	'турци‘	'турци“	кор.
83	2 отг.	dünyasi	dünyası	кор.
93	4 отд.	а на славянска	а не на славянска	кор.